

Noten

Inleiding:

- ¹ Jan Bor en Erit Petersm, *Verbeelding van het denken*, Uitg. Contact, Amsterdam/Antwerpen 1995, blz. 14
- ² Cornelis Verhoeven, *Tractaat over het spieken*, Ambo, Utrecht 1983, blz. 23

Hoofdstuk 1:

- ¹ In *'De Staat'* onderscheidt Plato in de ziel naast het rationele element, ook het begerende en het temperamentvolle element. Deze drie elementen moeten met elkaar in harmonie zijn, geleid door het rationele element. *'De rechtvaardige zorgt ervoor dat in zijn eigen huishouden alles goed op zijn plaats is en dat hij de baas is over zichzelf. Hij weet de drie delen te doen harmoniëren net als de drie grondtonen van een akkoord.'* In *'Phaidros'* vergelijkt Plato dit harmoniëren met wagen mennen, waarbij de wagenmenner het intellect voorstelt, het goede paard het temperament en het weerspannige paard de begeerten. Het intellect is het hoogste zielsvermogen, afkomstig uit de ideeënwereld en van goddelijke oorsprong
- ² Volgens Wilma Resing en Pieter Drenth (*Intelligentie, weten en meten*, Uitgeverij Nieuwezijds Amsterdam 2001) een veel geciteerde definitie van D. Wechsler (*The measurement of adult intelligence*, Baltimore 1944)
- ³ Zie Paul Cliteur, Onze verhouding tot de apen, de consequenties van het darwinisme voor ons mensbeeld en voor de moraal, Oratie bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de faculteit der wijsbegeerte en technische maatschappijvakken aan de technische universiteit Delft, 1 november 1995
- ⁴ Bert Boelaars, *De kostbare mens. Inleiding tot het humanisme*, De Arbeiderspers Amsterdam/Antwerpen 1997, blz. 28. Na de oorlog beschouwt men intelligentie niet meer zo vanzelfsprekend als het meest kenmerkende menselijke vermogen. Men is ook bekend met 'idiots savants', mensen die in hun totaliteit als mentaal geretardeerd worden beschouwd maar in een bepaald intellectueel gebied uitblinken door bijvoorbeeld geweldig te kunnen rekenen. Jean Aitchison maakt melding van ene Christopher uit Engeland die verstandelijk functioneert op het niveau van een kind, maar wel meer dan 22 vreemde talen spreekt en ook vragen over en in die taal kan beantwoorden, zoals ze ook wijzen op personen die slechts op één terrein uitblinken. (*De sprekende aap*, Het Spectrum Utrecht 1997, blz. 56)
- ⁵ Zie Wilma Resing en Pieter Drenth, *Intelligentie, weten en meten*, Uitgeverij Nieuwezijds Amsterdam 2001, blz. 76-70. Zij wijzen erop dat er verschillende intelligenties worden onderscheiden die bijna allemaal min of meer omstreden zijn. Ze noemen linguïstische intelligentie, ruimtelijke intelligentie, logisch-wiskundige intelligentie, muzikale intelligentie, lichamelijke bewegingsintelligentie, naturalistische intelligentie, interpersoonlijke intelligentie en intrapersoonlijke intelli-

gentie. Ze zijn allemaal te bekritisieren, omdat in hun ogen cognitieve processen onvoldoende van hersenfuncties kunnen worden onderscheiden en omdat de samenhang tussen hersenstructuren, cognitieve processen en het uiteindelijke gedrag onvoldoende duidelijk is.

- 6 Antonio R. Damasio, *Ik voel dus ik ben. Hoe gevoel en lichaam ons bewustzijn vormen*, Wereldbibliotheek Amsterdam 2001. Zie ook Tor Nørretranders, *Het bewustzijn als bedrieger. Een mythe ontrafeld*, uit het Deens vertaald door Kor de Vries, De Arbeiderspers Amsterdam 2000. Philip Johnsons-Laird, *De computer en de menselijke geest. Een inleiding in de cognitiewetenschap*, Het Spectrum Utrecht 1993. De Thomas More Stichting en het Thijmgenootschap organiseerden op 30 september 2000 in Krasnapolsky te Amsterdam het symposium 'In het diepst van mijn gedachten', waarbij professor Lex Cools betoogde dat het menselijk bewustzijn geen veroorzakende factor vormt, maar er achteraan hobbelt.
- 7 Op het symposium van 30 september 2000 zei prof. Dr. D.F. Swaab het volgende (ook afgedrukt in Trouw van 30 september): 'Wat in te brengen is tegen filosofen en theologen die het concept 'bewustzijn' blijven hanteren om daarmee het begrip 'vrije wil' te kunnen dekken, is dat er ook bij volledig bewustzijn geen sprake is van vrijheid (al denken we die wel te ervaren), maar van een verregaande gedetermineerdheid door de structuur van de hersenen. Wij zijn zeer complexe 'bewuste' automaten. De structuur van de hersenen is de resultante van de genetische bepaaldheid en van de competitie tussen de zich ontwikkelende hersencellen; en die wordt beïnvloed door buurcellen, hormonen, invloeden vanuit het moederlichaam en de verdere omgeving. Hoewel hiermee de vrijheid van hersenen en 'geest' bestreden wordt, blijft de uniciteit van hersenstructuren en daarmee van de geest die er het product van is van ieder individueel persoon overeind.' Swaab identificeert vrijheid hier wel erg gemakkelijk met een geïdealiseerde keuzevrijheid. Naast het vermeende kunnen kiezen uit vele mogelijkheden, is er de vrijheid van: hier sta ik, ik kan niet anders. Ook vrijheid als afwezigheid van externe dwang is een andere vrijheid dan die Swaab hier ontkent. Het is wat al te gemakkelijk vrijheid als een geïdealiseerde keuzevrijheid te benoemen en vervolgens alle vrijheid te ontkennen. Maar de benadering van neurowetenschappers geeft wel aan dat vrijheid, bewustzijn en intelligentie minder duidelijke aanduidingen zijn dan men vroeger dacht.
- 8 In de paleantropologie wordt er naast de *homo sapiens* gesproken over de *homo erectus*, de *homo habilis*, de *Australopithecus*, de *Africanus*, de *Afarensis*, de *Neanderthaler*, allemaal hominiden die rechtop liepen en een herseninhoud hadden variërend van 425 cc tot 1470 cc. Het grootste hersenvolume is van de *Neanderthaler* die rond 30.000 jaar geleden is uitgestorven. De *homo sapiens* ontstaat meer dan 100.000 jaar geleden en had een herseninhoud van 1330 cc, hetzelfde als de huidige mens. Het is niet uitgesloten dat die *homo sapiens* nog een wild en behaard wezen was dat niet kon praten en denken, niet kon plannen en organiseren, niet beschikte over een bewustzijn en een ik-besef zoals wij dat kennen en die veel dichter bij de dieren stond dan wij vaak aannemen. Het is goed mogelijk dat kenmerkende eigenschappen die wij als typisch menselijk beschouwen, zoals intelligent gedrag, vrijheid en verantwoordelijkheid, kunnen denken en redeneren, dat deze eigenschappen pas in de laatste tienduizend jaar zijn ontstaan c.q. ontwikkeld. Zie Kenneth J. Hsui, *Het grote uitsterven, kosmische catastrofes, dinosaurussen en de evolutietheorie*, Meulenhoff Amsterdam 1988; Piet Vroom,

- Wolfsklem. *De evolutie van het menselijke gedrag*, Ambo Baarn 1992, blz. 52 e.v.; Jean Aitchison, *De sprekende aap. Over de oorsprong en evolutie van de menselijke taal*, Het Spectrum Utrecht, 1997
- ⁹ Frans de Waal, *Van nature goed, over de oorsprong van goed en kwaad in mensen en andere dieren*, Contact Amsterdam/Antwerpen blz. 88
- ¹⁰ Paul Cliteur, *Onze verhouding tot de apen, de consequenties van het darwinisme voor ons mensbeeld en voor de moraal*, o.c.
- ¹¹ J. Goudsblom, *Stof waar honger uit ontstond. Over evolutie en sociale processen*, Meulenhoff Amsterdam 2001, blz. 53
- ¹² Frans de Waal, *Van nature goed, over de oorsprong van goed en kwaad in mensen en andere dieren*, Contact Amsterdam/Antwerpen 1996, blz. 81
- ¹³ Toen de vrijheid van het existentialisme hoog in het vaandel stond, plaatste de filosoof van Peursen daarbij al zijn kanttekeningen. 'De mens is pas een ik als hij zich omgeven weet door grenzen die niet van hemzelf afhankelijk zijn. De vrijheid als drang naar onafhankelijkheid ontstaat alleen daar waar de druk van het obstakel ondervonden wordt. De ervaring waarbinnen de mens is geplaatst, is geen alles vervluchtigende onbestemdheid, maar is gebarsten en gescheurd door obstakels. Het mensenleven kan men slechts vinden binnen de vernedering van omsluitende barrières.' (C.A. van Peursen, *Riskante Philosophie. Een karakteristiek van het hedendaagse existentiële denken*, Amsterdam 1955)
- ¹⁴ Herms Romijn, *Hersenen en Geest. Neurobiologische, Quantummechanische en Psychologische aspecten*. Swets & Zeitlinger, Amsterdam/Lisse 1991; Suzan Greenfield, *Zo werken onze hersenen. Het menselijk brein ontrafeld*, Lannoo/Terra, Tiel 1996; Jan van Riemsdijk, *De wonderen luisteren naar wetten. Elementen van een neurofilosofie*, Kok Agora Kampen, 1997
- ¹⁵ Daniel C. Dennett, *Het bewustzijn verklaard*, vertaald door Ton Maas en Frits Smeets, Amsterdam Contact 1992, derde druk blz. 287
- ¹⁶ Frits Staal, *Zin en onzin in filosofie, religie en wetenschap*, Meulenhoff Amsterdam 1986. Staal wijst op het verband tussen ritueel en taal en vermoedt dat onze taal ten dele van rituele oorsprong is. Het resultaat een rituele activiteit is dat door het reciteren van mantra's een taaluniversum wordt geconstrueerd. 'Neem bijvoorbeeld de bouw van een groot vuuraltaar uit baksteen, zoals wij dat in het Agnicayana aantreffen. Dit altaar wordt niet door het simpele neerleggen van bakstenen gebouwd, maar door het reciteren van mantra's die het neerleggen van elke baksteen begeleidt.' (blz. 290)
- ¹⁷ Zie b.v. Chris A.M. Hermans, *Participerend leren, grondslagen van religieuze vorming in een globaliserende samenleving*, Damon 2001, blz. 158 waar de auteur drie begrippen religie onderscheidt.
- ¹⁸ Joseph Campbell, *Mens, mythe en metafoer*, vertaling Aris van Braam, Contact Amsterdam 1982. Vgl ook Joseph Campbell en Bill Moyers, *Mythen en bewustzijn*, Teleac Utrecht 1990
- ¹⁹ Zie dr. D.J. Hoens, dr. J.H. Kamstra en dr. D.C. Mulder, *Inleiding tot de studie van godsdiensten*, Kok Kampen 1990, blz. 54
- ²⁰ G. van der leeuw, *Phänomenologie der Religion*, Tübingen 1933. Hij heeft grote invloed in de godsdienstwetenschap, tot aan de jaren zestig toe. Het betekende dat godsdiensten voornamelijk vanuit de eigen godsdienst konden worden benaderd. Zie Jacques Waardenburg, *Religie onder de loep. Systematische inleiding in de godsdienstwetenschap*, Ambo Baarn 1990, waar deze schrijft: 'Het eenzijdige begrip

van religie dat door Europese tradities en veelal ook theologisch bepaald was, heeft een merkwaardig gevolg gehad. In feite heeft men in het Westen andere godsdiensten dan het Christendom eigenlijk alleen binnen die grenzen kunnen waarnemen en interpreteren, die met bepaalde, typisch westerse normatieve ideeën over religie waren gegeven.’ (blz. 34)

- ²¹ J.G. Frazer, *The Golden Bough*, Mac Millan London 1922. Nederlandse vertaling Aris J. Braam en uitgegeven (in een verkorte uitgave van 911 bladzijden) als *De gouden tak. Over mythen, magie en religie*, Contact Amsterdam/Antwerpen, derde druk 1996, blz. 78
- ²² Prof. P. Smits in *Ruimte* (katern Radar-Peiling april/mei 1989, blz. 5), geciteerd door S.W. Couwenberg in de afscheidsbundel *Onderweg met prof. Dr. P. Smits, 25 opstellen ter gelegenheid van zijn negentigste verjaardag*, N.V.O. augustus 1996, blz. 99
- ²³ Theo de Boer, *Ongewone alledaagsheid. Over dagelijks leven en spiritualiteit*, in: *Ongewone alledaagsheid*, onder redactie van Bart Voorsluis, Meinema Zoetermeer 2003, blz. 15. De Boer schrijft: ‘Alleen van het algemene is wetenschap mogelijk. Het algemene is tevens het hogere. Dat laatste is belangrijk, want het had op zich zelf ook anders gekund. In principe is het mogelijk dat men in de wetenschap het algemene bestudeert, maar toch het individuele belangrijker vindt. De wetenschap zou dan een minder hoog idee van zichzelf hebben. Bij de Grieken is het algemene echter ook het hogere. Dat is niet alleen zo bij Plato, waar de kennis culmineert in het schouwen van de idee, maar evenzeer bij Aristoteles, die wel de relevantie zag van de kennis van de individuele situatie bij de verstandigheid of prudentie in de ethiek, maar in de kenleer toch het algemene en de kennis daarvan als de ware bron van wijsheid beschouwde.’
- ²⁴ ‘The core of religion is religious experience’, schreef H.D. Lewis in zijn boek *Our Experience of God* (Allen and Unwin, 1959, blz. 65). Zie ook Marcel Messing (red), *Religie als levende ervaring*, van Gorcum Assen/Maastricht 1998, met bijdragen van o.a. E.C.F.A. Schillebeeckx, A. van der Heide, G. Quispel, C.J. Tholens, H.J. Witteveen en H.M. Goudappel, die de levende ervaring als kern van religie en godsdienst beschouwen.
- ²⁵ Rik Pinxten, *Goddelijke fantasie. Over religie, leren en identiteit*. Houtekiet Antwerpen/Baarn 200, blz. 22
- ²⁶ Leo Apostel, *Atheïstische spiritualiteit*, Samenstelling en eindredactie Jan H. Mysjkin, VUBPress Brussel 1998, blz. 87
- ²⁷ Dom C.J.A. Tholens, *In de leer bij het hindoeïsme*, in: *Religie als levende ervaring*, onder redactie van Marcel Messing (o.c.) blz. 20-21
- ²⁸ Bertrand Russel, *Geschiedenis van de westerse filosofie, in verband met politieke en sociale omstandigheden van de oudste tijd tot heden*, Servire, Katwijk aan Zee, dertiende gewijzigde druk 1990, blz. 842. Antoon Vergote, *Religie, geloof en ongeloof. Psychologische studie*, De Nederlandse boekhandel Antwerpen/Amsterdam 1984, blz. III
- ²⁹ Geciteerd bij Jos de Mul, *De tragedie van de eindigheid. Dilthey's hermeneutiek van het leven*, proefschrift Kok Agora 1993, blz. 293
- ³⁰ Het betreft de kwestie in hoeverre de werkelijkheid tot stand komt doordat we haar een bepaalde betekenis geven. Bestaan de dingen ook als we er niet over spreken, als we ze niet onder woorden brengen. En wat bestaat er dan? Zie ook

- Martin Stokhof, *Taal en betekenis. Een inleiding in de taalfilosofie*, Boom Amsterdam 2000, en René van Woudenberg, *Filosofie van taal en tekst*, Damon Budel 2002.
- ³¹ Zie Piet Vroon, *Wolfsklem. De evolutie van het menselijk gedrag*. Ambo Baarn 1992, en Jean Aitchisons, *De sprekende aap. Over de oorspong en evolutie van de menselijke taal*, Het Spectrum Utrecht 1997. De taal heeft mensen geholpen in de strijd om hun bestaan. Door hun taal konden ze concepten ontwikkelen, de wereld begrijpen, grip krijgen op de hen omringende werkelijkheid en deze daardoor in cultuur brengen. De taal gaf ook structuur en kon het gedrag mede kanaliseren, het bood verhalen die beschutting brachten tegen de duistere en angstwekkende elementen van het bestaan. Geen wonder dat vele voorouders de taal als een geschenk uit de hemel beschouwden, een godsgeschenk waarvan de heilige boeken van de drie Semitische godsdiensten een duidelijk voorbeeld vormen. Torah, bijbel en koran brachten de gelovigen tot bewustzijn. Vroon citeert Jaynes die stelt dat de mens ongeveer drie tot vier duizend jaar geleden nog niet bewust functioneerde en niet vanuit een persoonlijk zelf leefde. Met verschillende auteurs als Dennett, Saunders en Slobin is Vroon van mening dat het kunnen lezen en schrijven een grote rol heeft gespeeld bij de ontwikkeling van het zelfbewustzijn omdat dit een bepaald abstractievermogen veronderstelt dat door het schrift tot stand komt.
- ³² Zie Tor Nørretranders, *Het bewustzijn als bedrieger. Een mythe ontrafeld*, Arbeiderspers, Amsterdam 2002 (met name hoofdstuk 6), blz. 143. Een bit wordt gedefinieerd als de eenheid voor informatie die kan worden weergegeven om onderscheid te maken in verschillen.
- ³³ Zie Emiel Pels, *Vormen van opspraak. Taal en denkstructuren bij Heraclitos*, proefschrift, Universiteit van Amsterdam, juni 1992
- ³⁴ Zie Joseph Nalin Swaris, *Nagga the Buddha's way to Human Liberation, a socio-historical approach*, proefschrift Utrecht 1997, met name hoofdstuk 11. Zie ook Walpola Rahula, *Wat de Boeddha onderwees*, Karnak Amsterdam 1990 en Alphons van Dijk, *Over (de) verlichting. Een inleiding tot het boeddhisme voor humanistisch geïnspireerde mensen*, Damon Leende 1999.
- ³⁵ Alan Watts, *Still the Mind*, New World Library, Novato California, 1986; Nederlandse vertaling door Vivian Franken, *Verstilde geest, een introductie tot meditatie*, Ankh Hermes Deventer 2000, blz. 101
- ³⁶ Alan W. Watts, *Het boek, Over het taboe op het weten wie je bent*, Nederlandse vertaling Jeff van Exel, Bert Bakker Den Haag 1982, blz. 55
- ³⁷ P. Sloterdijk, *Regels voor het Mensenpark*, Boom Amsterdam 2000
- ³⁸ Op het eerste gezicht kunnen we onszelf niet ontwerpen. We ervaren onszelf veelal als geworpen in dit bestaan. We zijn gebonden aan tijd en plaats, kinderen van een moment. We kunnen ons niet echt van het heden losmaken, maar met onze woorden, onze concepten en ideeën kunnen we dat wel. Plato sprak over goddelijke ideeën afkomstig uit een goddelijke wereld. In de joodse cultuur van de Thora scheppen mensen zichzelf niet naar eigen beeld en gelijkenis, maar is het JHWH die hen vormt naar zijn beeld en gelijkenis. De mens, die voor de mens een hogere macht vormt, is in onze christelijke cultuur de Godmens. Door middel van het godsbeeld is de mens een kind van God geworden.
- ³⁹ Maurice Schouten, *De vleesgeworden geest: naturalisme in de philosophy of mind*, Wijsgerig perspectief 41 (2001) nr. 4 blz. 47
- ⁴⁰ Theo de Boer, *Pleidooi voor interpretatie*, Boom Amsterdam 1997, blz. 145

- ⁴¹ Samuel IJsseling, *Apollo, Dionysos, Aphrodite en de anderen. Griekse goden in de hedendaagse filosofie*, Boom Amsterdam, derde druk 1997, blz. 98
- ⁴² Karel Douven, *Het christendom op weg naar de 21e eeuw. Van Christusbelijdenis tot Christuservaring*, Soest vierde druk 1988
- ⁴³ Prof. Dr. Luchsius A.H. Smits, *Bewustzijnsverruiming. Structuur en beleving, inzicht en uitzicht*, Ankh-Hermes Deventer 1987, blz. 135
- ⁴⁴ Gerrit Achterberg, *Het woord*, in: *Limiet*, Van Dishoeck Bussum 1945. In dit gedicht wordt met 'u' door Achterhuis waarschijnlijk bedoeld op de vrouw die hij vermoord heeft, maar er kan ook op God bedoeld worden. Feitelijk doet het er niet toe wat de dichter precies bedoelt, omdat de tekst ook een eigen leven kan gaan leiden en poëzie meerduidig is.

Hoofdstuk 2:

- ¹ Jean-Jacques Rousseau, *Les Confessions* (Pléiade, Gallimard 1782). Nederlandse vertaling Leo van Maris, *Bekentenissen*, De Arbeiderspers Amsterdam 1996
- ² De *Confessiones* van Aurelius Augustinus dateren uit het begin van het westerse christendom. Augustinus (354-430) wordt als een van de grootste en meest invloedrijke kerkvaders beschouwd. Hier wordt geciteerd uit de Nederlandse vertaling van Gerard Wijdeveld, *De belijdenissen van Aurelius Augustinus*, Uitgeverij De Fontein, Utrecht 1950
- ³ Zie *Ziekte tot de dood* (1849), onder pseudoniem geschreven. Geciteerd bij Hans Joachim Störig in zijn *Geschiedenis van de filosofie, deel 2*
- ⁴ In zijn laatste twee levensjaren ontketent Kierkegaard een strijd tegen het christendom met een reeks vlugschriften die hij 'Het ogenblik' noemt. Daarin schrijft hij o.a. 'Als je niet meer deelneemt aan de officiële godsdienst oefeningen zoals die nu zijn, draag je voortaan een zware schuld minder; je werkt er niet meer aan mee dat met God de draak wordt gestoken door iets als nieuwtestamentisch christendom te presenteren wat het beslist niet is.' (H.J. Störig, *Geschiedenis van de filosofie*, 21ste volledig herziene en bewerkte druk door Jos Tielens, Aula Utrecht 1990, blz. 177)
- ⁵ Fr. Nietzsche, *Fröhliche Wissenschaft* (Teubner, 1882). Eigen vertaling.
- ⁶ Jacques Waardenburg, *Religie onder de loep, Systematische inleiding in de godsdienstwetenschap*, Ambo Baarn 1990, blz.19. (Bewerking van het boek van Walter de Gruyter, *Religionen und Religion. Systematische Einführung in die Religionswissenschaft*, Berlin/New York 1986)
- ⁷ Karen Armstrong, *Een geschiedenis van God. Vierduizend jaar jodendom, christendom en islam*, Anthos Baarn/Amsterdam 1995
- ⁸ Ken Wilber, *The marriage of sense and soul: Integration science and religion*, (Random House 1998). Nederlandse vertaling Servire: *De integratie van wetenschap en religie*, Utrecht 1998
- ⁹ Frits Staal, *Het wetenschappelijk onderzoek van de mystiek*, aula 619, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1978, blz. 29
- ¹⁰ Zie Jan Bor en Errit Petersma, *De verbeelding van het denken*, Contact Amsterdam/Antwerpen 1995, blz. 318. Bertrand Russell, *Geschiedenis van de westerse filosofie* o.c. blz. 840 e.v.
- ¹¹ William James, *The varieties of Religious Experience. A study in Human nature*, (Gifford Lectures Edinburg 1902). In 1907 in het Nederlands vertaald en bewerkt door

- J.P. Wesselink-van Rossum onder de titel: *De verscheidenheden op het gebied van de godsdienstige ervaringen. Een studie over de menselijke natuur*, Leyden-roth Utrecht. In 1995 opnieuw vertaald en uitgebracht door Servire Uitgevers in de serie Spirituele klassieken onder de titel: *De varianten van religieuze ervaring*, Utrecht 1995, blz. 331.
- ¹² William James, *De varianten van religieuze ervaring*, Servire Uitgevers Utrecht 1995, hoofdstuk 2: Omschrijving van het onderwerp, blz. 18 e.v.
- ¹³ Zie Antoon Vergote, *Religie, geloof en ongelooft. Psychologische studie*. De Nederlandse boekhandel, Antwerpen/Amsterdam 1984, blz. 122-124
- ¹⁴ Zie Marcel Messing (red), *Religie als levende ervaring*, van Gorcum Assen/Maastricht 1988, blz. 2. Een bundel met bijdragen van o.a. H.M. Goudappel, A.C.M. Kurpershoek-Scherft, G. Quispel, E.C.F.A. Schillebeeckx, C.J. Tholens, H.J. Witteveen. Zie ook de diverse publicaties van H.M. Kuitert.
- ¹⁵ Zo reisden aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw een groep Duitse etnologen met een opperhoofd van een van de Zuidzee eilanden door Europa, hetgeen resulteerde in het bekende boekje 'Der Papalagi', waarin Tuivaii uit Samoa de Europese blanken (papalagi) beschrijft vanuit de cultuur en religie van de 'primitieve' eilandbewoners. In de jaren twintig verscheen het ook in Nederlands en beleefde sindsdien vele drukken.
- ¹⁶ R. Smith, *Religion des Sémites*, 1890; H. Hubert in het voorwoord van het boek van de Nederlandse godsdiensthistoricus P.D. Chantepie de la Sausaye: *Manuel d'histoire des religions*, Colin Paris 1904
- ¹⁷ Zie Antoon Vergote, *Religie, geloof en ongelooft*, o.c. blz. 126
- ¹⁸ Antoon Vergote, *Religie, geloof en ongelooft*, o.c. blz. 120
- ¹⁹ Rudolf Otto, *Das Heilige, über das Irrationele in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, München 1917/1963
- ²⁰ Antoon Vergote, *Religie, geloof en ongelooft*, o.c. blz. 126
- ²¹ Mircea Eliade, *Das Heilige und das Profane* (Rowolt Hamburg 1957). Nederlandse vertaling: *Het heilige en het profane*, Meulenhoff Amsterdam 1977, blz. 19. (Later is deze uitgave uitgebracht door Servire Cothen 1987 onder de titel *De magie van het alledaagse*.)
- ²² Mircea Eliade, *Het heilige en het profane*, Meulenhoff Amsterdam 1977, blz. 146
- ²³ Antoon Vergote, *Religie, geloof en ongelooft*, o.c. blz. 130
- ²⁴ Antoon Vergote, *Religie, geloof en ongelooft*, o.c. blz. 153
- ²⁵ Zie Frans Maas, *Er is meer God dan we denken, Essays over spiritualiteit*, Altiora/Kok Averbode/Kampen 1989. In 'Ervaring als integratie van het eigene en het vreemde' gaat de auteur in op het betoog van Heidegger die het oneens is met Kant die zou beweren dat ons denken bepaald wordt door een boven de geschiedenis staande transcendentale en anonieme logica. Ik betwijfel echter of 'het Zijn' van Heidegger als het godsbegrip moet worden gezien.
- ²⁶ In veel overzichten van de geschiedenis van de filosofie in de twintigste eeuw wordt William James aanvankelijk niet eens genoemd (zie o.a. Joachim Störig, *Geschiedenis van de filosofie* en Jörg Aufenanger, *Filosofie*). Maar zowel in de psychologie als in de filosofie ontstaat er steeds meer aandacht en belangstelling voor zijn pragmatische benadering, zoals b.v. blijkt uit de publicatie *'De denkers, een intellectuele biografie van de twintigste eeuw'*, Uitgeverij Contact Amsterdam/Antwerpen 1999
- ²⁷ Zie J. de Vries en F. de Tollenaere, *Etymologisch woordenboek*, Het Spectrum Utrecht 1992, zeventiende druk

- ²⁸ Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations* (Blackwell Oxford 1953). Nederlandse vertaling: *Filosofische onderzoekingen*, Boom Meppel en Amsterdam 1992, blz. 47
- ²⁹ Dr. D.J. Hoens, dr. J.H. Kamstra en dr. D.C. Mulder, *Inleiding tot de studie der godsdiensten*, Kok Kampen 1985. 'Mede dankzij cultureel-antropologische en godsdienstsociologische gezichtspunten hebben wij wat meer oog gekregen voor de oneindige rijkdom en de situatie van allerlei godsdiensten, zo zelfs dat vele godsdienstwetenschappers steeds huiveriger worden om algemene uitspraken over godsdienst in zijn geheel te doen. Sterker nog, ook over de afzonderlijke godsdiensten als het boeddhisme of het christendom valt het steeds moeilijker geldige dingen te zeggen.' (blz. 13)
- ³⁰ Lao-Tsee, *Tao te Tjing*, in de vertaling van Johan Willemsens, Bres Amsterdam 1990, hoofdstuk 56, blz. 73
- ³¹ Prof. L. Laeyendecker, *Als de hemel de aarde raakt. Spiritualiteit en mystiek-ervaringen*, KSGV Ambo, Baarn 1990
- ³² Zie Henk van Breukelen, *Het vijftigste jaar*, KSGV Nijmegen 2000, blz. 93
- ³³ Zie Martin Ramstedt, *Nieuwe vormen van religiositeit*, in: Respons, mededelingen van het Meertens Instituut, nr. 6, 2003, blz. 13 e.v.
- ³⁴ Zie Erik van Ruysbeek, *Mystiek en mysterie*, Ankh-Hermes Deventer 1992, Leo Apostel, *Atheïstische spiritualiteit*, Samenstelling en eindredactie Jan H. Mysjkin, VUBPress Brussel 1998 en Rik Pinxten, *Goddelijke fantasie. Over religie, leren en identiteit*, Houtekiet Antwerpen/Baarn 2000.
- ³⁵ Zie *Prana 86 (januari 1995)* themanummer over mystiek en kosmische bewustzijn, m.n. de bijdragen van Marcel Messing (Jacob Boehme, mysticus tussen Ungrund en Niets), Erik van Ruysbeek (Kosmisch en mystiek bewustzijn) en Hans Gerding (Geen zoekers maar vindere). Een "mystikos" was iemand die is aangesloten bij zo'n geheime rite. Een "mystikos" was vermoedelijk iemand die zijn mond houdt en de ogen sluit. Wat dan ervaren wordt geeft een speciaal soort kennis, kennis van een goddelijke dimensie. Zie ook Kees Waayman, *Spiritualiteit, vormen, grondslagen, methoden*, Carmelitana – Kok, Gent/Kampen 2000, blz. 353
- ³⁶ Evelyn Underhill, *Mysticism, a study in the nature and development of man's spiritual development*, Adyar London 1970. Evelyn Underhill, *Practical Mysticism for normal people* (Adyar London 1914). Nederlandse vertaling van de zesde druk (1948) door Ir. A.J.H. van Leeuwen, *Praktische mystiek voor gewone mensen*, uitgeverij Theos, tweede druk 1978
- ³⁷ Abraham H. Maslow, *Religions, values and peak-experiences* (Kappa Delta Pi, West Lafayette 1964). Nederlandse vertaling: *Religie en topervaring*, Lemniscaat Rotterdam 1972
- ³⁸ Frits Staal, *Het wetenschappelijk onderzoek van de mystiek*, Het spectrum, aula 619, Utrecht/Antwerpen 1978, blz. 42
- ³⁹ J. Weima, *Reiken naar oneindigheid. Inleiding tot de psychologie van de religieuze ervaring*, Ambo Baarn 1981, blz. 138. Zie ook Evelyn Underhill, Abraham H. Maslow, Frits Staal en J.W. Saane
- ⁴⁰ J.W. Saane, *De rol van gevoelens en emoties in de religieuze ervaring. Een theoretische psychologische benadering*, Kok, Kampen 1998, blz. 85

Hoofdstuk 3:

- ¹ Arjan Broers, *Dwarsliggers in naam van God, Mystici van Hadewijch tot Hillesum*, Ten have/Lannoo, Baarn 2002
- ² Frans Maas, *Spiritualiteit als inzicht. Mystieke gedachten en theologische reflecties*, Meinema Zoetermeer, tweede druk 2002, blz. 13
- ³ Erik van Ruysbeek, *Mystiek en mysterie*, Ank-Hermes bv, Deventer 1992, blz. 7
- ⁴ Erik van Ruysbeek, *Mystiek en mysterie*, o.c., blz. 17
- ⁵ Erik van Ruysbeek, *Mystiek en mysterie*, o.c., blz. 18
- ⁶ Erik van Ruysbeek, *Mystiek en mysterie*, o.c., blz. 20-21
- ⁷ Erik van Ruysbeek, *Mystiek en mysterie*, o.c., blz. 21
- ⁸ Erik van Ruysbeek, *Mystiek en mysterie*, o.c., blz. 25-26
- ⁹ Erik van Ruysbeek, *Mystiek en mysterie*, o.c., blz. 34
- ¹⁰ Erik van Ruysbeek, *Mystiek en mysterie*, o.c., blz. 46
- ¹¹ Erik van Ruysbeek, *De eeuwigheid is nu. Over eenheidservaring en louter zijn*, Servire Utrecht 1998, blz. 136
- ¹² Kathleen Raine, *Farewell Happy Fields*, Hamish Hamilton, London 1974. Geciteerd door Anne Bancroft, *Vrouwelijke mystici van de twintigste eeuw*, Mirananda, Den Haag 1991, blz. 91-92
- ¹³ Franklin Jones (Da Free John), *De knie van luisteren*, The Dawn Press, Amsterdam 1987, blz. 6-7
- ¹⁴ Franklin Jones, *De knie van luisteren*, o.c., blz. 12
- ¹⁵ Franklin Jones, *De knie van luisteren*, o.c., blz. 14
- ¹⁶ Franklin Jones, *De knie van luisteren*, o.c., blz. 46-48
- ¹⁷ Zie drs Willem Voois, *Sjamaan: meester over het dodenrijk*, Prana nr. 74, januari 1993 en *De helende extase*, Prana nr. 99, maart 1997. Zie ook Piers Vitebsky, *De Sjamaan. Reizen van de ziel. Trance, extase en genezing van Siberië tot de amazone*, Kosmos – Z&K Uitgevers, Utrecht 1996
- ¹⁸ Franklin Jones, *De knie van luisteren*, o.c., blz. 59
- ¹⁹ Franklin Jones, *De knie van luisteren*, o.c., blz. 60
- ²⁰ Zie o.a. Shri Nisargadatta Maharaj, *Zijn. Over de oorspronkelijke natuur van de mens*, Nederlandse vertaling Wolter A. Keers, Ank-Hermes Deventer, tweede druk 1988. Zie ook de Nederlandse representant en mysticus Alexander Smit, *Bewustzijn. Gesprekken over dat wat nooit verandert* Altamira Heemstede 1990; Alexander Smit, *Subjectief gewaarzijn*, Altamira Heemstede 1997.
- ²¹ Franklin Jones, *De knie van luisteren*, o.c., blz. 101
- ²² Zie verschijningen van Maria te Fatima (1916), Amsterdam (1950), Medjugorje (1981), Volendam (2002).
- ²³ Franklin Jones, *Da Avabbasa, een toespraak over zelfinzicht*, The free daist, april 1993, blz. 6
- ²⁴ Franklin Jones, *Da Avabbasa, Besef in wat voor situatie je verkeert*, The free daist januari 1993, blz. 18
- ²⁵ Met uitgewerkte diagnostische criteria, ontleend aan DSM, probeert men objectief de pathologische aandoening vast te stellen. Mensen zijn echter meer dan hun ziekte, meer dan hun afwijking, zoals ze ook meer zijn dan degene die dit of dat heeft gedaan of heeft ervaren. Bij bepaalde ziekteverschijnselen zoals bijvoorbeeld bij hallucinaties (waarbij iets wordt waargenomen wat er niet is) blijven algemeen menselijke kenmerken aanwezig. Hallucinaties kunnen volgens psychologen ten aanzien van alle zintuigen optreden, maar ze gebeuren het meest bij gehoorhallu-

cinaties: het horen van stemmen. Een dergelijke manier van hallucineren wordt vooral aangetroffen bij schizofrenie, een psychotische stoornis die in de regel gekenmerkt wordt door onsaamhangend gepraat, chaotische gedrag en apathie. Wanneer deze kenmerken aanwezig zijn spreekt men gewoonlijk over schizofreen gedrag. Als er echter maar een of twee van dergelijke kenmerken aan de orde zijn is dat niet het geval. Er zijn allerlei tussenvormen en twijfelgevallen denkbaar. Dit geldt ook voor andere psychoses, neuroses en persoonlijkheidsstoornissen. Zo wordt de paranoïde psychose gekenmerkt door grootheidswanen en jaloersheidswanen, maar die komen ook voor zonder dat er sprake is van een dergelijke psychose. Misschien zijn er maar weinig mensen zonder wanen en waandenkbeelden, zonder allerlei fobieën en eetstoornissen. Sinds men in de psychologie en psychiatrie criteria heeft (DSM) waaraan psychische stoornissen moeten voldoen, komt de overeenkomst tussen cliënten met dezelfde stoornis op de voorgrond te staan met als gevolg dat deze mensen met dezelfde kam worden benaderd. Dat was precies de reden waarom Carl Rogers (grondlegger van de humanistische psychologie) elke diagnostische categorisering van de hand wees. Het plakken van etiketten kan veel schade aanrichten. Enige relativering van diagnostische categorisering is op zijn plaats.

- ²⁶ Ingrid Baart, *Ziekte en zingeving, Een onderzoek naar chronische ziekte en subjectiviteit*, Koninklijke van Gorcum, Assen 2002
- ²⁷ William James, *De varianten van religieuze ervaring*, Servire, Utrecht 1995, blz. 273
- ²⁸ Zie Maandblad Geestelijke Volksgezondheid, september 2003, waarin bijdragen van de psychiaters Hans Keilson en Jan Vink
- ²⁹ .Karen Armstrong, *De wenteltrap. Mijn weg uit de duisternis*, De Bezige Bij Amsterdam 2003, m.n. blz. 226-227. Zie ook Douwe Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt*, Historische uitgeverij, Groningen 2001, blz. 166
- ³⁰ Hier kan o.a. verwezen worden naar Alan Watts ('Uit allerlei details blijkt dat hij weet waar het om gaat, een uitzonderlijk wezen.') en Ken Wilber ('Het is mijn overtuiging dat we in zijn persoon een spiritueel meester en religieuze genie van de allerhoogste orde voor ons hebben.')
- ³¹ Aldous Huxley, *The Perennial Philosophy*, London Chatto & Windus 1944. In dit wereldberoemde boek schetst Huxley als een van de eersten de kenmerken van een universele mystiek die in alle grote religies van de wereld voorkomt. Het boek is vele malen herdrukt en vertaald. In Nederland uitgebracht in 1950 (Servire, 's-Gravenhage) onder de titel: *De eeuwige wijsheid*.
- ³² Zie onder andere het boek van Wayne Weible, *Medjugorje. De boodschap*, vertaald door Julio A.Rojer (uitgegeven in 2002 door Sempre). Het boek staat vol met de ervaringen van deze kinderen (hun ontmoetingen met Maria) die echter nergens als mystiek kunnen worden bestempeld in de zin zoals ik aan de hand van de mystieke ervaringen van Jones en Van Ruysbeek heb trachten duidelijk te maken. Ook de Poolse zuster Maria Fautina Kowalska had verschijningen waarin Jezus haar zijn goddelijke barmhartigheid openbaarde. Ze werd onlangs door de Poolse paus heilig verklaard. Bij alle publiciteit werd de indruk gewekt dat haar verschijningen de belangrijkste reden vormden om haar heilig te verklaren.
- ³³ Prof. mr. dr. G. Meuleman, *De goden reisden mee. Verguisde religies in Mexico, Midden en Zuid Amerika*, Bres, Amsterdam 1997
- ³⁴ Prof. mr. dr. G. Meuleman, *De goden reisden mee*, o.c. blz. 130-131

- ³⁵ Eva Pierekos, *Padwerk: werken aan jezelf of juist niet*, Ankh-Hermes, Deventer 1987. Achter in het boek staan 258 oorspronkelijke lezingen vermeld die ook allen in het Nederlands zijn uitgegeven
- ³⁶ Jane Roberts, *Gesprekken met Seth, deel 1, 2 en 3*, Ankh-Hermes, Deventer 1990 en 1991
- ³⁷ Zie Dr. W.H.C. Tenhaeff, *De voorschouw. Onderzoekingen op het gebied der helderziendheid in de tijd*, H.P. Leopolds uitg. NV, 's-Gravenhage 1961, blz. 266. Hij verwijst daar ook naar Ludwig (*Ein Fememord und seine Folgen*, Zeitschrift für Parapsychologie, 1931, pag. 288 e.v.)
- ³⁸ Jakob Rigter, *Het palet van de psychologie. Stromingen en hun toepassingen in de hulpverlening*, Coutinho, Bussum 1996, blz. 232. In de systeemtheorie wordt daar voortdurend op gewezen. Zowel biologische, psychische en sociale processen spelen een rol, hetgeen ook betekent dat bijzondere ervaringen niet los van de biologische, psychische en sociale context moeten worden benaderd.
- ³⁹ Dr. W.H.C. Tenhaeff, *De voorschouw*, o.c., blz. 5
- ⁴⁰ Carolyn Miller, *Wonderen creëren*, Ankh-Hermes bv Deventer, 1996, blz. 26-27 (Oorspronkelijke titel: *Creating miracles, Understanding the experience of divine intervention*, H.J. Kramer, Inc. Tiburon, USA 1995)
- ⁴¹ Zie Patrick Wall, *Pijn, weten en voelen*, SWP Amsterdam, 2001 (Oorspronkelijke titel: *Pain. The science of suffering*, Orion Books London, 1999.) In de eerste twee hoofdstukken noemt Wall voorbeelden van hoe verschillend mensen met pijn kunnen omgaan. Dat geldt trouwens ook voor dieren. Wall noemt het bekende voorbeeld van het paard dat in 1980 de Epsom Derby won met een gebroken been.
- ⁴² H.M. Kuitert, *Over religie. Aan de liefhebbers onder haar beoefenaars*. Ten Have Baarn 2000, blz. 116-117
- ⁴³ Suzette van IJssel, *Voorbij het dualistische denken. Over spanningen tussen postmodernisme en spiritualiteit*, in: Tijdschrift voor Humanistiek nr. 13 (maart 2003) blz. 39
- ⁴⁴ Leo Apostel, *Atheïstische spiritualiteit*, VUBpress Brussel 1998, blz. 56
- ⁴⁵ Zie Alieke Rumpff (red), *De kracht van de bezieling. Over spiritualiteit en bewustwording*, Dabar-Luyten Heeswijk – Nijmegen 1999, m.n. de bijdrage van Mimi Maréchal, blz. 163-172
- ⁴⁶ Hanneke Veerman, *Ben ik nou gek? Hedendaagse dwarsliggers in naam van God*, Uitgeverij Ten Have Baarn 2003, blz. 34-35
- ⁴⁷ Simone Weil, *Wachten op God*, Bijleveld Utrecht 1997, tweede druk blz. 77
- ⁴⁸ Dr. J. van Baal, *Mysterie als openbaring*, Ten Have Baarn 1996, derde druk blz. 105. Ook geciteerd door Wilfried Hensen, *Uit de diepten. Mystiek in het protestantisme*, Ten Have Baarn 1999, blz. 115 -122
- ⁴⁹ Hans Andreus, *De witte netten van zee en maan*, Haarlem 1974
- ⁵⁰ Dag Hammerskjöld, *Merkstenen*, Gottmer Nijmegen 1980
- ⁵¹ Etty Hillesum, *Het verstoorde leven, Dagboek 1941-1943*, De Haan Haarlem, 1981, blz 113
- ⁵² Etty Hillesum, *Het verstoorde leven, Dagboek 1941-1943*, De Haan Haarlem, 1981, blz 164
- ⁵³ Etty Hillesum, *Het denkend hart van de barak*, De Haan Haarlem, 1982, blz. 85
- ⁵⁴ Wilfried Hensen, *Uit de diepten. Mystiek in het protestantisme*, Ten have Baarn 1999, blz. 127
- ⁵⁵ Abraham H. Maslow, *Religions, values and peak-experiences*, Kappa Delta Pi, 1964. Zie ook de Nederlandse vertaling van Maurits Mok, *Religie en topervaring* Lemniscaat Rotterdam 1972, met een vertaald voorwoord uit een Engelstalige uitgave uit 1970.

- ⁵⁶ Piero Ferrucci, *Zeven wegen naar het zelf*, Uitgeverij De Toorts Haarlem 1991
- ⁵⁷ Ruut Veenhoven, *Leefbaarheid van landen*, Onderzoekschool AWSB Utrecht 1996, blz. 21
- ⁵⁸ Mihaly Csikszentmihali, *Flow, psychologie van de optimale ervaring*, Boom Amsterdam 1999 (vertaling Henk Moerdijk uit het Amerikaans: *Flow, The psychology of Optimal Experience*, Harper Collins Publishers Chicago 1990)
- ⁵⁹ Mihaly Csikszentmihali, *Flow, psychologie van de optimale ervaring*, o.c., blz. 71.
- ⁶⁰ Mihaly Csikszentmihali, *Flow, psychologie van de optimale ervaring*, o.c., blz. 64
- ⁶¹ Mihaly Csikszentmihali, *Flow, psychologie van de optimale ervaring*, o.c., blz. 94
- ⁶² J. Krishnamurti, *Aantekeningen*, geciteerd in Prana 50, 1987, blz. 80
- ⁶³ Abraham H. Maslow, *Religie en topervaring*, Lemniscaat Rotterdam 1972, (vertaling Maurits Mok van een editie uit 1970, Viking Compas Editions) blz. 13
- ⁶⁴ Soms wordt pijn vooral lichamelijk geïnterpreteerd, bijvoorbeeld wanneer je een snee in je vinger krijgt of een arm breekt, terwijl verdriet dan vooral als een psychische zaak wordt gezien, bijvoorbeeld wanneer je een vriend verliest of je werk. Maar bij hevige pijn zijn het psychische en somatische amper van elkaar te onderscheiden, zodat dat ook geldt bij verdriet. Wanneer pijn en verdriet in ernstige mate aanwezig zijn en nauw ineens verstrengeld liggen, kan dit met lijden worden aangeduid. In ons taalgebruik lijkt de aanduiding 'lijden' een wat archaische term. Het gebruik van de aanduiding 'pijnervaring' kan overigens duiden op een overaccentuering van de lichamelijke component.
- ⁶⁵ Paul Bruggeman, *Gebroken verhaal. Als je het sterven wilt doorleven*, Lannoo, Tiel 1987, blz. 65
- ⁶⁶ Jean-Pierre Wils, *Euthanasie. Naar een ethiek van het sterven*, Damon Budel 2000, blz 88. Zie ook *Pijn en lijden*, onder redactie van Jean-Pierre Wils, Damon Best 1998
- ⁶⁷ N. Hoerster, *Religionskritik*, Stuttgart 1984, blz. 17, geciteerd door Jean-Pierre Wills in *Euthanasie*, o.c. blz. 89
- ⁶⁸ Jean-Pierre Wils, *Euthanasie. Naar een ethiek van het sterven*, o.c., blz. 93-94
- ⁶⁹ Jean-Pierre Wils, *Euthanasie. Naar een ethiek van het sterven*, o.c., blz. 97
- ⁷⁰ Friedrich Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, Arbeiderspers Amsterdam 1976, eerste boek, nr. 48
- ⁷¹ Cornelis Verhoeven, *Rondom de Leegte*, Amboboeken Utrecht 1965
- ⁷² Hein Thijssen, *Leeg en bevrijd, verslag van een mensenleven*, SWP Amsterdam 2004
- ⁷³ Aldous Huxley, *De eeuwige wijsheid*, Servire Utrecht vijfde druk 1995 (Oorspronkelijke titel: *The Perennial Philosophy*. Chatto & Windus 1944.) Op het eerste wereldparlement der religies, in 1893 te Chicago, verwees Swami Vivekananda in zijn bekende inleiding naar de overall voorkomende mystiek. Zie verder: *Encyclopedie van de mystiek, fundamenteën, Tradities en perspectieven*, onder redactie van Dr. Joris Baers, Gerrit Brinkman (redactiesecretaris) e.a., Kok – Kampen, Lannoo – Tiel 2003.

Hoofdstuk 4:

- 1 Mythologische verhalen beschouw ik als mythen waaraan enige historische gebeurtenissen ten grondslag kunnen hebben gelegen. Bij mythen is dat zonder meer niet het geval. Het verhaal van Chronos die zijn kinderen opat waarbij zijn vrouw Rea ten einde raad hem een in doeken gewikkelde steen gaf en haar kind

- Zeus in het geheim grootbracht is een Griekse mythe. Het verhaal van de Trojaanse oorlog heeft meer een historische achtergrond en beschouw ik dan ook als een mythologisch verhaal.
- ² ‘Op zijn zevende jaar kreeg de Italiaanse Jozef van Cupertino hoge koorts in het hoofd die hem voor de rest van zijn leven ‘onbekwaam voor aardse zaken’ maakten en met name voor ‘studie’. In het klooster waar hij als jongeman werd opgenomen, lukte het hem ondanks grote ijver niet om zich het heilige schrift eigen te maken. En zelfs voor eenvoudige kloostertaken als het dekken van de tafel deugde hij niet, want hij liet geregeld de borden uit zijn handen vallen. Maar de grote zachtmoedigheid, gehoorzaamheid en nederigheid van deze ‘onwetende’ maakten hem tot een voorbeeldig godsdienaar, die reeds bij zijn leven wonderen verrichtte. Zo zou hij een ‘zinneloze ‘ man en meer dan honderd ten dode opgeschreven zieken genezen hebben. In 1773, een eeuw na zijn dood in 1663, werd Jozef van Cupertino heilig verklaard.’ (Inge Mans in *Zin der zotheid, Vijf eeuwen cultuurgeschiedenis van zotten, onnozelen en zwakzinnigen*, SWP, Amsterdam 2004, derde herziene druk, blz. 30)
- ³ Inge Mans, *Zin der zotheid, Vijf eeuwen cultuurgeschiedenis van zotten, onnozelen en zwakzinnigen*, SWP Amsterdam 2004, derde herziene druk, blz. 48
- ⁴ D. Erasmus, *De lof der zotheid*, Amsterdam 1909, blz. 161
- ⁵ Jörg Aufenanger, *Philosophie – Eine Einführung* (Verlagsgruppe Bertelsmann. Gütersloh 1985). In het Nederlands vertaald: *Filosofie, primaboek*, Het Spectrum, Utrecht, zesde druk 1994. Aufenanger schrijft over twee geloofsrichtingen waarbij hij de mystiek als de (in oorsprong uit Duitsland afkomstige) kritiek op de scholastiek beschouwt. ‘Waar de scholastiek hoofdzakelijk een Romaanse geestesbeweging is geweest en vanuit Frankrijk en Italië naar Engeland en Duitsland is gebracht, wordt de mystiek in de christelijke Middeleeuwen door belangrijke Duitstalige vertegenwoordigers verbreid.’ (Nederlandstalige uitgave, blz. 64)
- ⁶ Zie o.a. de bijdragen van prof. Luchesius A.H. Smits, *Ontgrenzing van bewustzijn en van godsbeleving in de christelijke mystiek van het Westen*, en van Dom. C.J.A. Tholens, *Bewustzijnsverruiming onder invloed van oosterse mystiek*, in: *Bewustzijnsverruiming*, onder redactie van Luchesius A.H. Smits, Ankh-Hermes, Deventer 1987; Jacob Slavenburg, *Mystiek en spiritualiteit, een reis door het tijdloze*, Ankh-Hermes, Deventer 1994. Zie ook de bijdragen van Hein Blommestijn, *Mystiek van de twintigste eeuw*, en Reender Kranenburg, *Mystiek en new age*, in: *Encyclopedie van de mystiek*. Kok/Lannoo, Kampen/Tielt 2003. In dezelfde encyclopedie schrijft Auke Jelsma over ‘mystiek als brug tussen de religies’.
- ⁷ Helene Nolthenius, *Een man uit het dal van Spoleto. Franciscus tussen zijn tijdgenoten*, Amsterdam 1988
- ⁸ Otger Steggink, *Het zonneleid van broeder Frans van Assisi*, Uitgeverij Kok, Kampen, tweede verbeterde uitgave 1996, blz. 13-14
- ⁹ Vertaald en uitgebracht door Otger Steggink in: *Het zonneliid van broeder Frans van Assisi*, Uitg. Kok, Kampen, tweede verbeterde uitgave 1996
- ¹⁰ Hadewych, uit: *Men mag den nuwen tijd*, in de vertaling van Anton van Duinkerken, *Zeven eeuwen katholieke poëzie*, De zonnwijzer nr. 22, Het Spectrum, Utrecht, blz. 7
- ¹¹ Jan van Ruusbrouc, *Wat schouwen is*, geciteerd bij Anton van Duinkerken, *Zeven eeuwen katholieke poëzie*, o.c., blz. 37

- ¹² Jan Berntsz, *Een boecxken gemaket ende bescreven van suster Bertken die lvij iaren besloten heeft gheseten tot Utrecht in die buerkercke*, Utrecht 1516. Opnieuw uitgegeven door C. Catharina van der Graft, Zwolle 1955, geciteerd door Aartjan van den Berg, *Aan de grens van het paradijs. Verhalen over mensen met een spirituele ervaring*, Ten Have, Baarn 1995, blz. 82
- ¹³ ‘Dit liedekijn heeft ghemaect Baert suster die clusenarinne te Utrecht’, geciteerd door Aartjan van den Berg, *Aan de grens van het paradijs. Verhalen over mensen met een spirituele ervaring*, Ten Have, Baarn 1995, blz. 83
- ¹⁴ *De wolk van niet weten (The cloud of unknowing)*, Karnak Amsterdam 1995, blz. 64-65 (einde van hoofdstuk 4 en begin van hoofdstuk 5). Het boek wordt ingeleid door André Zegveld.
- ¹⁵ Preken van Eckhart, *Van God houden als van niemand*, ingeleid en vertaald door Frans Maas, Haarlem 1975, blz. 98
- ¹⁶ Frans Maas, *Nihilisme en openbaring*, in: *Wat moeten we hopen? Nihilisme en geestelijke gezondheid*, KSGV, Tilburg 2001, blz. 29-30
- ¹⁷ De eerste drie strofen van zijn gedicht *Donkere nacht*. Zie Frans Maas, *Spiritualiteit als inzicht. Mystieke gedachten en theologische reflecties*, Meinema, Zoetermeer tweede druk 2002, blz. 21-22
- ¹⁸ De eerste twee strofen van zijn gedicht *Vlam die brandt van minne*. Zie *Fuente, Juan de la Cruz 1591-1991*, een uitgave van de gelijknamige stichting die in 1991 een tentoonstelling in de Nieuwe Kerk in Amsterdam organiseerde. D’arts Amsterdam 1991, blz. 57
- ¹⁹ H.M. Enomiya Lassalle, *Meditation als Weg zur Gotteserfahrung* (Bachem Verlag Köln). Nederlandse vertaling: *Meditatie en Godservaring*, Gottmer, Nijmegen 1984, blz. 31
- ²⁰ Geciteerd door Marcel Messing in *Jacob Boehme, mysticus en visionair tussen Ungrund en Niets*, Prana 86, 1995
- ²¹ Angelus Silesius, *Sämtliche poetische werke*, Buch I, 13 en 14, Propyläen, Berlin 1923. Zie internet: www.angelus+silesius.htm, waar de Nederlandse vertalingen worden gegeven.
- ²² Angelus Silesius, Boek I, 8 (o.c. internet)
- ²³ Wilfried Hensen geeft in zijn boek over mystiek in het protestantisme vier redenen waarom mystiek daar nauwelijks aanvaard werd. Allereerst is er de rationele inslag die vooral in de begintijd van de reformatie sterk aanwezig was. Een tweede reden vormt het diepe zondebesef dat geen Godsontmoeting toelaat. Vervolgens als derde reden noemt hij de nadruk in het geloofsleven op arbeidzaamheid (ledigheid is des duivels oorkussen). Tenslotte is er de verwijzing naar theologen als Nigren, Brunner en Barth die religie afwijzen als een poging om God eigenmachtig te bereiken. Er is alleen het geloof en alleen de genade. Iedere mystieke ervaring of een openstaan daarvoor is aanmatigend. (Wilfried Hensen, *Uit de diepten. Mystiek in het protestantisme*, Ten Have, Baarn 1999, blz. 15-18)
- ²⁴ Marie de l’incarnation, *In God verloren, Mystieke brieven*, (vertaling Marie Françoise Boom) Gottmer, Nijmegen 1985, Brief aan Dom Raymond de Saint Bernard, Feuillant, blz. 21-22
- ²⁵ Dr. J. de Jong, *Handboek der kerkgeschiedenis*, Dekker & van de Vegt, Utrecht Nijmegen 1937, derde herziene druk, derde deel, blz. 229: Over de H. Theresia staat verder vermeld: ‘Zij is door talrijke schrijvers beïnvloed, maar kent ook de hoogste mystieke genadegaven uit persoonlijke ervaring. Haar geschriften wegens het ten

- opzichte der mystiek heersende wantrouwen, eerst na haar dood gepubliceerd zijn in een statig klassiek Spaans geschreven. (...) Haar vroomheid is streng kerkelijk en daardoor vermijdt zij de gevaren van een uiterst spiritualisme.’
- ²⁶ Louis Verheylezoon S.J., *De devotie tot het Heilig Hart, voorwerp, doel, beoefening beweegredenen*, Lannoo Tiel 1946, blz. 9. Zie ook Jean Croiset, *La dévotion au Sacré Coeur de Jésus-Christ*, uitgebracht in 1690 en geschreven op aandringen en voor een belangrijk deel gedictieerd door Margaretha Maria. Zie voor verdere achtergronden het interessante boek over de cultuurgeschiedenis van het hart van C.T. Haneveld, *Het mirakel van het hart*, Ambo, Baarn 1991
- ²⁷ Zie Louis Verheylezoon S.J., *De devotie tot het Heilig Hart*, o.c. In het vierde hoofdstuk (Beweegredenen tot beoefening van de devotie) wordt verwezen naar brieven en encyclieken van de verschillende Pausen. In de aanhangsels van het boek worden vele genootschappen, broederschappen, bonden en congregaties van het Heilig Hart genoemd.
- ²⁸ Zie Anne Bancroft, *Vrouwelijke mystici van de twintigste eeuw*, Mirananda Den Haag 1991, blz. 115 en Arjan Broers, *Dwarssluggers in naam van God, Mystici van Hadewych tot Hillesum*, Ten Have Lannoo, Baarn/Tielt 2002, blz. 150, met het volgende citaat van Weil: ‘Gedurende een van de keren dat ik het (een gedicht van George Herbert, PW) weer opzei, daalde Christus zelf neer en nam bezit van mij. Nooit, nooit had ik de mogelijkheid voorzien van een reëel contact, van persoon tot persoon, van mens tot God! Ik voelde dwars door de pijn heen een aanwezigheid van een soort liefde die lijkt op de glimlach op het gezicht van iemand van wie je houdt.’
- ²⁹ De theoloog Edward Schillebeeckx schrijft over Christus als sacrament van de Godsontmoeting. Zie zijn boek, *Christus, sacrament van de Godsontmoeting*, Nelissen, Bloemendaal 1959.
- ³⁰ Arjan Broers, *Dwarssluggers in naam van God, Mystici van Hadewych tot Hillesum*, Ten Have Lannoo, Baarn/Tielt 2002
- ³¹ Ben-Ami Scharfstein, *Mystical experience* (Blackwel London 1973). Nederlandse vertaling: *Mystiek ervaren, totaal-ervaringen voorbij de grenzen van het ego*, Servire, Katwijk aan Zee 1987, blz. 141. Zie ook de autobiografie van Karen Armstrong (*De wenteltrap*, Amsterdam 2002, blz. 272) waar ze haar eigen anorexia en epilepsie vergelijkt met die van Margareta Maria Alacoque en Catharina van Siëna, welke laatste zichzelf doodhongerde met instemming van de kerk
- ³² Albert van der Heide, *Gij zult het overpeinzen dag en nacht. Vormen van beleving in het jodendom*, in: *Religie als levende ervaring* o.r.v. Marcel Messing, Van Gorcum, Assen/Maastricht 1988, blz. 118
- ³³ Joseph Dan, *Joodse mystiek*, in: *Encyclopedie van de mystiek. Fundamenten, tradities en perspectieven*, Kok/Lannoo, Kampen/Tielt 2003, blz 444
- ³⁴ Zie Joseph Dan, *Joodse mystiek*, in: *Encyclopedie van de mystiek. Fundamenten, tradities en perspectieven*, Kok/Lannoo, Kampen/Tielt 2003, blz. 441-489
- ³⁵ Geciteerd door Albert van der Heide, *Gij zult het overpeinzen dag en nacht. Vormen van beleving in het jodendom*, in: *Religie als levende ervaring*, Van Gorcum, Assen/Maastricht 1988, blz. 132
- ³⁶ Geciteerd door Albert van der Heide, *Gij zult het overpeinzen dag en nacht. Vormen van beleving in het jodendom*, in: *Religie als levende ervaring*, Van Gorcum Assen/Maastricht 1988, blz. 133
- ³⁷ Geciteerd door D.C. Mulder, *Islamitische mystiek* in: *Encyclopedie van de mystiek. Fundamenten, tradities en perspectieven*, Kok/Lannoo, Kampen/Tielt 2003, blz. 497

- ³⁸ Jalal al-Din Roemi, geciteerd door Ben-Ami Scharfstein, *Mystiek ervaren. Totaal-ervaringen voorbij de grenzen van het ego*, o.c. blz.17
- ³⁹ Geciteerd door Johannes Witteveen, *Het soefisme en de soefi-boodschap van Hazrat Inayat Khan* in: *in: Religie als levende ervaring*, Van Gorcum, Assen/Maastricht 1988, blz. 199
- ⁴⁰ Dr. R. van Brakell Buys, *Gestalten uit de Perzische mystiek*, waarin opgenomen *grondvormen der mystiek*, Kluwer, Deventer, tweede druk 1938, blz 162
- ⁴¹ Anne Bancroft, *Vrouwelijke mystici van de twintigste eeuw*, Mirananda Den Haag 1991, o.c. blz. 155
- ⁴² Dr. R. van Brakell Buys, *Gestalten uit de Perzische mystiek*, waarin opgenomen *grondvormen der mystiek*, o.c. blz. 122, waar deze tekst van Jalaluddin wordt geciteerd.
- ⁴³ Ria Kloppenburg, *Boeddhistische mystiek*, in: *Encyclopedie van de mystiek. Fundamenten, tradities en perspectieven*, Kok/Lannoo, Kampen/Tielt 2003, blz. 410
- ⁴⁴ In de oude teksten definieert de Boeddha *dukkha* als zijnde vijf verzamelingen van gehechtheid: een verzameling van materie of vorm (*rupaskandha*), verzameling van gevoelens (*vedanaskandha*), verzameling van waarnemingen (*samnaskandha*), verzameling van mentale reactie-associaties (*samskaraskandha*) en een verzameling van bewustzijn (vijnanaskandha). Zie Walpola Rahula, *Wat de Boeddha onderwees*, Karnak, Amsterdam 1990, blz. 33 e.v.
- ⁴⁵ Zie Alphons van Dijk, *Over de verlichting, een inleiding tot het boeddhisme voor humanistisch geïnspireerde mensen*, Damon, Leende 1999, blz. 69
- ⁴⁶ Zie Tonny Kurpershoek-Scherft, *Monniken en leken. Teksten van het vroege boeddhisme*, van Gorcum, Assen/Maastricht 1990, blz. 43-45
- ⁴⁷ Geshe Amipa, *Training van de geest, volgens de leer van het Mahayana Boeddhisme*, Ankh-Hermes, Deventer 1986, blz. 22-23
- ⁴⁸ Pema Chödrön, *Als je wereld instort, adviezen voor moeilijke tijden*, Servire, Utrecht 1998, blz. 120
- ⁴⁹ Pema Chödrön, *Als je wereld instort*, o.c. blz. 23 en blz. 119
- ⁵⁰ Ir. J.A. Blok, *Oepanisjads*, Ankh-Hermes, Deventer zesde druk 1976, blz. 38: Tsjan-dogya Oepanisjad 3,14
- ⁵¹ Reender Kranenborg, *Mystiek binnen het Hindoeïsme*, in: *Encyclopedie van de mystiek. Fundamenten, tradities en perspectieven*, Kok/Lannoo, Kampen/Tielt 2003, blz. 386
- ⁵² *Bhagavad Gita*, hoofdstuk 6, vers 1. Nederlandse vertaling Dra. C. Keus, *Bhagavad Gita*, Kluwer, Deventer 1969. Zie ook de *Bhagavad Gita zoals ze is*, een uitgave van The Bhaktivedanta Book Trust Amsterdam 1976
- ⁵³ *Bhagavad Gita* 18, 37. Dra. C. Keus, *Bhagavad Gita*, Kluwer, Deventer 1971, tweede druk blz. 118
- ⁵⁴ Zie Ben-Ami Scharfstein, *Mystiek ervaren, totaal-ervaringen voorbij de grenzen van het ego* (Vert. van *Mystical experience*, Blackwell London 1973), Servire, Katwijk aan Zee 1978, blz. 30
- ⁵⁵ Johan Willemsens, *De nieuwe vertolking van de Tao te Tjing: De weg van Lao-Tse*, vers 1, Bres, Amsterdam 1990, blz. 11
- ⁵⁶ Ben-Ami Scharfstein, *Mystiek ervaren, totaal-ervaringen voorbij de grenzen van het ego*, o.c. blz. 30-31
- ⁵⁷ Louis Dupré, *Licht uit licht. Een inleiding in de christelijke mystiek*, Patmos, Kapellen 1983, blz. 89
- ⁵⁸ Dr. F. Sierksma, *De religieuze projectie. Een antropologische en psychologische studie over de projectie-verschijnselen in de godsdiensten*, Uitg. W. Gaade, Delft 1957

- ⁵⁹ Prof. Dr. C.A. van Peursen, *De naam die geschiedenis maakt. Het geheim van de bijbelse godsnamen*, Kok, Kampen, 1991. En: *Hij is het weer. Beschouwingen over de betekenis van het woordje 'God'*, Kok, Kampen 1997. In dit laatste werk schrijft van Peursen: "Men kan de vraag stellen die niet alleen door niet-christenen, maar ook door sommige christelijke theologen geformuleerd is: zijn de boeiende en rijke bijbelse verhalen niet de neerslag van de religieuze ontroering en levenshouding van de vertellers? Anders gezegd, is het niet zo dat deze verhalen niet op werkelijke gebeurtenissen en op een echt aanwezige 'God' slaan, maar uitsluitend opgevat moeten worden als het belijdende getuigen, de existentiële zelfinterpretatie van de bijbelschrijvers?" (blz. 39)
- ⁶⁰ Dr. C.A. van Peursen, *Hij is het weer. Beschouwingen over de betekenis van het woordje 'God'*, Kok, Kampen 1997, blz. 39-40
- ⁶¹ Rik Pinxten, *Goddelijke fantasie. Over religie, leren en identiteit*, Houtekiet, Antwerpen/Baarn 2000, blz. 14
- ⁶² Alexander Smit, *Bewustzijn. Gesprekken over dat wat nooit verandert*, Altamira, Heemstede 1990, blz. 235-236. Zie ook Frans Maas, *Er is meer God dan wie denken*, Altiora/Kok, Averbode/Kampen 1989, blz. 132-133
- ⁶³ Blaise Pascal, *Gedachten*. Ingeleid en vertaald en uitgelegd door drs. J.A.C. Lenders, Prismapocket nr. 765, Het Spectrum, Utrecht 1962. In het *Memorial*, schrijft Pascal: 'Maandag 23 november, dag van Sint Clemens, paus en martelaar, en anderen van het martyrologium, vooravond van Sint Chrysogonus, martelaar, en anderen. Vanaf ongeveer half elf 's avonds tot ongeveer half een 's nachts: Vuur, God van Abraham, God van Isaac, God van Jacob, niet die van wijsgeren en geleerden. Zekerheid. Zekerheid. Aandoening. Vreugde. Vrede. God van Jesus Christus. Deum meum et Deum vestrum.' (blz. 19)
- ⁶⁴ Jan Weima, *De religie, de mens en de gesecculariseerde samenleving*, Kok Agora, Kampen 1989, blz. 135
- ⁶⁵ Al-Ghazali, geciteerd door Ben-Ami Scharfstein, *Mystiek ervaren*, o.c., blz. 39
- ⁶⁶ 'Much theology, much verbal religion through history and throughout the world, can be considered to be the more or less vain efforts to put into communicable words and formulae, and into symbolic rituals and ceremonies, the original mystical experience of the original prophets. In a word, organized religion can be thought of as an effort to communicate peak-experiences to non-peakers, to teach them, to apply them, etc. Often, to make it more difficult, this job falls into hands of non-peakers.' (Abraham Maslow, *Religions, values and peak-experiences*, Penquin books blz. 24)
- ⁶⁷ Alexander Smit, *Bewustzijn. Gesprekken over dat wat nooit verandert*, Altamira, Heemstede 1990, blz. 244
- ⁶⁸ Douwe Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt*, Historische uitgeverij, Groningen 2001, blz. 264
- ⁶⁹ Erik van Ruysbeek, *Mystiek en mysterie*, o.c. blz. 14
- ⁷⁰ Mihaly Csikszentmihalyi, *Flow, psychologie van de ervaring*, o.c. blz. 98
- ⁷¹ Mimi Maréchal, *Zenmeditatie in: De kracht van bezieling. Over spiritualiteit en bewustwording* o.r.v. Alieke Rumpff, Dabar-Luyten, Heeswijk 1999, blz. 166
- ⁷² Vgl. Dr. F. Sierksma, *De religieuze projectie, een antropologische en psychologische studie over de projectieverschijnselen in de godsdiensten*, Gaade NV, Delft 1957. 'Het sjamanisme heeft vele parallellen met de mystiek, maar het eidetisch karakter van de sjamanistische voorstellingen maakt het de sjamaan onmogelijk om, zoals de

- mysticus doet, eerst uit te gaan van de scheiding tussen voorstelling en waarne-
ming, subject en object, om daarna die scheiding teniet te doen.’ (blz. 163)
- 73 Godsdienstpsycholoog A.Uleyn spreekt over primair of kosmisch narcisme, een
bestaanservaring van ongescheidenheid die oorspronkelijk bij het baby-moeder-
systeem hoort en die ook in latere levensfasen weer opgeroepen en teruggevon-
den kan worden. Uleyn is hier niet bepaald positief over en noemt het een vorm
van regressie. Hij schrijft: ‘Zo’n reactivering of regressie vindt plaats in en door en
dankzij een relatie met een moederachtige realiteit: als je in fantasie of in werke-
lijkheid opgenomen wordt in een groter geheel, in een soort kosmische matrix of
sociale uterus die fungeert als een archaisch zelfobject. Het tot stand komen van
zo’n symbiose-ervaring wordt sterk begunstigd door ritmische muziek (rock) en
door drugs. Maar ook door een intensief groepsverband, door een inspirerende
leidersfiguur, door religiositeit of mystiek, door een ideologisch systeem. In de
primair narcistische sfeer of roes drijft men op fantasieën van verbonden en één
te zijn met het andere; van samensmelten en op te gaan in het al; op gevoelens van
volheid en vervulling, van totaliteitsbeleving en tot alles in staat te zijn.’ (dr. A.
Uleyn in “Narcisme en nieuwe religiositeit” in de bundel *Ik zei de gek. Tussen zelf-
ontkenning en zelfverheerlijking*, Ambo, Baarn 1983 blz. 103-104)
- 74 Zie M. van Kalmthout, *De eenheid van de psychotherapie*, Tijdschrift voor psycho-
therapie, Bohn Stafleu Van Loghum, 21³ 1995
- 75 Corrie Soeckart-Dekker, *De geestelijke scholingsweg van de mens*, in: *De kracht van
bezieling. Over spiritualiteit en bewustwording* o.r.v. Alieke Rumpff, Dabar-Luyten,
Heeswijk 1999, blz. 139
- 76 Mimi Maréchal, *Zenmeditatie*, in: *De kracht van bezieling. Over spiritualiteit en be-
wustwording* o.r.v. Alieke Rumpff, Dabar-Luyten, Heeswijk 1999, blz. 169
- 77 Abraham Maslow, *Religions, values and peak-experiences*, Penguin books, Appen-
dex D, blz. 78: ‘In peak-experiences several kinds of attention-change can lead to
new knowledge.’
- 78 Erik Borgman, *Wat William James wist*. In: *Kansen in de gevarezone. Kanttekenin-
gen bij de variatie in spiritualiteit na de secularisatie*, Kok, Kampen 2001, blz. 77
- 79 Karlfried Graf Dürckheim, *Überweltliches leben in der Welt, der Sinn der Mündigkeit*
(Otto Wilhelm Barth, Verlag Weltheim 1968). Nederlandse vertaling: *Transcend-
dentaal ervaren. De zin van volledige menswording*, Servire B.V., Katwijk aan Zee
1972, blz. 89

Hoofdstuk 5:

- 1 Ludwig Wittgenstein, *Filosofische Onderzoekingen*, Boom Meppel Amsterdam 1992.
Wittgenstein schrijft onder meer: ‘Onze taal beschrijft allereerst een beeld. Wat er
met het beeld moet gebeuren, hoe het gebruikt moet worden, blijft duister. Maar
het is duidelijk dat het onderzocht moet worden, wanneer je de zin van onze uit-
spraak wilt begrijpen. Het beeld lijkt ons dit werk uit handen te nemen; het wijst
al op een bepaald gebruik. Zo neemt het ons beet.’ (blz. 246)
- 2 William James, *The Principles of Psychology*, paperback Harvard University Press
1983. Nederlandse uitgave: *De hoofdsom van de psychologie* (waaruit een keuze uit
The Principles met een hoofdstuk uit *The varieties of religious experience*), Swets &
Zeitlinger, Lisse 1992

- ³ Bertrand Russell, *Geschiedenis van de westerse filosofie*, Servire Katwijk aan Zee, 13^e gewijzigde druk 1990, blz. 842
- ⁴ Zie D. Draaisma, *William James*, in: *De Denkers. Een intellectuele biografie van de twintigste eeuw*, onder redactie van Hans Achterhuis, Jan Sperna Weiland e.a., Contact Amsterdam 1999, blz. 14
- ⁵ William James, *De varianten van religieuze ervaring*, Servire Uitgevers Utrecht 1995, blz. 108
- ⁶ William James, *De varianten van religieuze ervaring*, o.c., blz. 9
- ⁷ William James, *De varianten van religieuze ervaring*, o.c., blz. 14-15
- ⁸ Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Tübingen 1927. Nederlandse vertaling: *Zijn en tijd*, Sun Nijmegen 1998, blz. 47, 158, 506
- ⁹ Maurice Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la Perception (Gallimard Paris 1945)*. Nederlandse vertaling (door Rens Vlasblom en Douwe Tiemersma): *Fenomenologie van de waarneming*, Ambo, Amsterdam 1997, blz. 4
- ¹⁰ Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologie van de waarneming* o.c. blz. 467. Dit is iets anders dan de klassieke benadering van Thomas van Aquino die sprak over *esse intentionale* als de gerichtheid op de werkelijkheid en het *esse naturale* als het natuurlijke zijn dat inwerkt op onze zintuigen. Thomas ging er vanuit dat we de werkelijkheid kunnen kennen zoals die is en dat de dingen zijn zoals wij ze waarnemen.
- ¹¹ Patricia de Martelaere, *Een verlangen naar ontroostbaarheid. Over leven, kunst en dood*, Meulenhoff/Kritak Amsterdam/Leuven, 1993, blz. 102
- ¹² Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologie van de waarneming*, o.c. blz. 95
- ¹³ Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologie van de waarneming*, o.c. blz. 47
- ¹⁴ Merleau-Ponty, *Fenomenologie van de waarneming*, o.c. blz. 482
- ¹⁵ Merleau-Ponty, *Fenomenologie van de waarneming*, o.c. blz. 475
- ¹⁶ Joseph Nalin Swaris, *Magga, the Buddha's way to human liberation*, proefschrift Utrecht 1997, m.n. hoofdstuk 10: The great awakening: conditioned co-genesis. Hierin wordt duidelijk gemaakt hoe de Boeddha veel radicaler dan Heraclitus de werkelijkheid ziet als beweging en wording. Er is geen vaste werkelijkheid. Er zijn geen afzonderlijke dingen, geen afzonderlijke wezens. Die zijn een gevolg van ons waarnemen en ons bewustzijn. De onveranderlijkheid is een illusie, want alles staat met elkaar in contact, alles beweegt en alles verandert.
- ¹⁷ Merleau-Ponty komt dicht in de buurt van dit boeddhisme als hij schrijft dat 'het de functie van de taal is de essenties zelfstandig te laten bestaan. Maar deze zelfstandigheid is eigenlijk alleen een schijnbare, aangezien de essenties via de taal nog op de bodem van het voorpredicatieve bewustzijnsleven rusten.' (blz. 235, *Fenomenologie van de waarneming*, o.c.) In de filosofie van het boeddhisme gaat men er vanuit dat er geen essenties bestaan. Ze worden mede door de taal geconstitueerd en kunnen derhalve als illusies of als maya (schijnwerkelijkheid) worden getypeerd (zie J.N. Swaris, *Magga, the Buddha's way to human liberation*, o.c.)
- ¹⁸ Zie o.a. Nico Frijda, *Emoties*, Bert Bakker Amsterdam 1988; Miriam van Reijen, *Filosoferen over emoties*, Nelissen Baarn 1995. Hierin schrijft van Reijen dat de emotie als 'magie' geen inferieur bewustzijn is maar een even legitieme keuze als elke andere. (blz. 73)
- ¹⁹ Antonio R. Damasio, *De vergissing van Descartes. Gevoel, verstand en het menselijk brein* (vertaald uit het Engels door L. Teixeira de Mattos), Wereldbibliotheek Am-

- sterdam 1995; Antonio R. Damasio, *Ik voel dus ik ben. Hoe gevoel en lichaam ons bewustzijn vormen* (vertaald uit het Engels door Maaïke Post en Arjen Mulder), Wereldbibliotheek Amsterdam, 2001; Antonio Damasio, *Het gelijk van Spinoza. Vreugde, verdriet en het voelende brein* (vertaald door Marjolijn Stoltenkamp), Wereldbibliotheek Amsterdam 2003
- ²⁰ Antonio R. Damasio, *Ik voel dus ik ben. Hoe gevoel en lichaam ons bewustzijn vormen*, o.c. blz. 51-52.
- ²¹ Antonio R. Damasio, *Ik voel dus ik ben. Hoe gevoel en lichaam ons bewustzijn vormen*, o.c. blz. 64-65
- ²² Antonio R. Damasio, *Ik voel dus ik ben. Hoe gevoel en lichaam ons bewustzijn vormen*, o.c. blz. 312
- ²³ Frans de Waal, *De aap en de sushimeester. Culturele bespiegelingen van een primatoloog*, uitgeverij Contact, Amsterdam/Antwerpen 2001, blz. 251: 'In plaats van ons te binden aan hoezeer we van willekeurig welk dier verschillen, zouden we de menselijke identiteit kunnen zoeken in ons bestaan als dieren die het in bepaalde vaardigheden een betekenisvolle stap verder wisten te brengen. Wij en andere dieren vertonen zowel overeenkomsten als verschillen, en die eerste bieden het enige zinnige kader waarbinnen die laatste kunnen worden begrepen.'
- ²⁴ Zie internet: www.google.nl (J.R. Searle) en www.eur.nl (bij: Hersenen en bewustzijn)
- ²⁵ Zie internet: www.cognitiveneuroscience.nl (bij: prof. Dr. V.A.F. Lamme) Zie ook de NRC van 7 februari 2004 waarin onder de titel *Vergeten bewustzijn* een interview met professor Lamme staat afgedrukt.
- ²⁶ Michel Meynen, *Van instinct tot intuïtie. De evolutie van het menselijk bewustzijn*, Pelckmans – Agora, Kapellen/Baarn m.n. Hoofdstuk 4: Bewustzijn en geheugen.
- ²⁷ Daniel C. Dennett, *Het bewustzijn verklaard* (vertaald door Ton Maas en Frits Smeets) Olympus/Contact, Amstelveen 1999, m.n. hoofdstuk 9,4: De vermogens van de Joyceanse machine, blz. 306-311. Zie ook Ray Jackendoff, *Taal en de menselijke natuur*, Het Spectrum, Utrecht 1996
- ²⁸ Daniel C. Dennett, *Het bewustzijn verklaard*, o.c. blz. 310
- ²⁹ Antonio Damasio, *Het gelijk van Spinoza. Vreugde, verdriet en het voelende brein*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 2003, blz. 254
- ³⁰ J.W. van Saane, *De rol van gevoelens en emoties in de religieuze ervaring. Een theoretische psychologische benadering*, Kok Kampen 1998, blz. 108
- ³¹ Zie H.M. Vroom, *Religies en de waarheid*, Kok Kampen 1988, blz. 230 e.v.
- ³² Ilse Bulhof, *Religieuze ervaring in een atheïstisch tijdperk* in: *Spirituele Renaissance. Over christendom en bewustwording*, onder redactie van Victor Bulhuis en Nol Hoggema, Dabar-Luyten, Heeswijk 1999, blz. 67
- ³³ Albert Hanken, *De mystiek ontsluierd*, Damon Budel 2002. Albert Hanken is professor in de systeemleer en probeert van daaruit de mystiek als een gewoon verschijnsel te benaderen.
- ³⁴ Frans B.M. de Waal, *De mens als sociale aap en de verminderde populariteit van de hebzucht*, Huygenslezing, NWO, Den Haag 2002, blz. 18
- ³⁵ Albert Hanken, *De mystiek ontsluierd*, Damon, Budel 2002, blz. 27
- ³⁶ Albert Hanken, *De mystiek ontsluierd*, Damon, Budel 2002, blz. 25
- ³⁷ Albert Hanken, *De mystiek ontsluierd*, Damon, Budel 2002, blz. 150
- ³⁸ Albert Hanken, *De mystiek ontsluierd*, Damon, Budel 2002, blz. 191 en 193

- ³⁹ Tor Nørretranders, *Maerk verden. En beretning om bevidsthed*, (Gyldendal Denemarken 1991/1993). Nederlandse vertaling: *Het bewustzijn als bedrieger. Een mythe ontrafeld*, Arbeiderspers, Amsterdam 2000, blz. 148
- ⁴⁰ Tor Nørretranders, *Het bewustzijn als bedrieger Een mythe ontrafeld*, o.c. blz. 142
- ⁴¹ Deze uitspraak komen we volgens Tor Nørretranders tegen bij verschillende neurologen en fysici. Een dergelijke uitspraak sluit aan bij oude (hindoeïstische en boeddhistische) teksten waar vermoed wordt dat ons menselijke weten in verbinding staat met een oceaan van kennis waar we via meditatie en yoga contact mee kunnen krijgen. Ook Nietzsche schrijft in de Zarathoestra over de grote kennis die het lichaam bezit. 'Het lichaam is een groot verstand, een veelheid met één zin, oorlog en vrede, kudde en herder. Werktuig van je lichaam is ook jouw klein verstand, mijn broeder, dat jij 'geest' noemt, een klein werk- en speeltuig van jouw groot verstand. 'Ik' zeg jij en jij bent trots op dit woord. Doch groter is – wat jij niet geloven wilt – je lichaam en zijn groot verstand: dat zegt niet Ik, maar doet Ik.' (Friedrich Nietzsche, *Aldus sprak Zarathoestra. Een boek voor iedereen en niemand*. Vertaald door Wilfred Oranje, Boom Amsterdam/Meppel 1996, blz. 35.)
- ⁴² Tor Nørretranders *Het bewustzijn als bedrieger*, o.c. blz. 77
- ⁴³ Communicatie heeft in het algemeen niets te maken met het maken of verwijderen van informatie. Communicatie is volgens Landauer alleen maar transport. Het is een stroom, een streep, een verbinding. Aan beide kanten van de stroom is het hetzelfde, het kan in principe altijd worden omgedraaid. Er gebeurt eigenlijk niets. Dat ligt anders bij het weggooien van informatie (exformatie). Dan gebeurt er iets, iets onherroepelijks, onomkeerbaars. Het belangrijkste, het onherroepelijke, gebeurt vlak voor en na de communicatie, niet tijdens. Zie Tor Nørretranders, *Het bewustzijn als bedrieger*, blz. 120-124, waar hij verwijst naar R. Landauer en S. Haykin (*Selected topics in signal processing*, Prentice Hall, Englewood Cliffs 1989)
- ⁴⁴ Sommige evolutionair denkende wetenschappers spreken niet over ontwikkeling of evolutie als zijnde een proces waar iets ontstaat dat reeds in potentie aanwezig was (zoals een kuiken in een ei), maar gebruiken het woord emergentie. Woorden als groei, ontwikkeling en evolutie betekenen allemaal dat iets groeit, zich ontwikkelt wat in de kern al aanwezig was. Ze voldoen niet als je daarmee wilt aangeven dat er iets totaal nieuws ontstaat wat er van tevoren helemaal niet was. Ook het woord scheppen betekent etymologisch dat er iets gecreëerd wordt (putten, boetseren, beiten) uit iets anders. Zie Michel Meynen, *Van instinct tot intuïtie. De evolutie van het menselijk bewustzijn*, Pelckmans – Agora, Kapellen – Baarn 1999 blz. 142-145. Een veel gebruikte en klassieke omschrijving van emergentie luidt: 'Emergence is the theory that the characteristic behaviour of the whole could not, even in theory, be deduced from the most complete knowledge of the behaviour of its components, taken separately or in other combinations, and of their proportions and arrangements in this whole.' (Ch. D. Broad, *The mind and its place in nature*, 1925)
- ⁴⁵ M. Steehouder e.a., *Leren communiceren. Procedures over mondelinge en schriftelijke communicatie*, Wolters-Noordhoff Groningen, tweede geheel herziene druk 1984
- ⁴⁶ Jean Aitchison, *De sprekende aap. Over de oorsprong en evolutie van de menselijke taal*, Het Spectrum, Utrecht 1997, blz. 36
- ⁴⁷ Frans de Waal, *De aap en de sushimeester. Over cultuur bij dieren*, Uitgeverij Contact, Amsterdam/Antwerpen 2001, blz. 17

- ⁴⁸ Patricia de Martelaere, *Een verlangen naar ontroostbaarheid. Over leven, kunst en dood*, Meulenhoff Amsterdam / Kritik Leuven, 1993, blz. 20-21: 'De schrijver is de beeldhouwer van het niets, wat hij wil beschrijven is de volle pracht en praal van de nieuwe kleren van de keizer. Hij zegt: ze zijn donkerrood fluweel met gouddraad doorstikt. Hij zegt: ze zijn met parels en diamanten bezet, als het zonlicht erop schijnt geeft het een oogverblindend licht. Zodat je ze werkelijk voor je ziet, die schitterende kleren, zoals hij ze beschrijft. Maar dan op het eind zegt hij, met de ontwapende oprechtheid van een kind: ze zijn niet, wat je ziet is er niet. Maar ook als de kleren er wél waren geweest zou hij ze niet in woorden, in hun volle werkelijkheid, hebben kunnen laten zien. In woorden zijn ze er nooit, kunnen ze er niet zijn en als ze er zijn, dan niet als déze kleren. Ik zeg: deze vrouw en ze is er al niet meer. De taal tovert haar weg en tovert haar in woorden terug, en het is niet meer dezelfde vrouw, al is het ook geen andere – het is een naamloze ongrijpbare aanwezigheid die is omgezet in iets kenbaars, iets vertrouwds.'
- ⁴⁹ Patricia de Martelaere, *Een verlangen naar ontroostbaarheid. Over leven, kunst en dood*, Meulenhoff Amsterdam / Kritik Leuven, 1993, blz. 42-43
- ⁵⁰ Deze omschrijving komt bijna letterlijk overeen met hoe in de katholieke kerk een sacrament wordt gedefinieerd.
- ⁵¹ Zie ook dr. F.A. van Liere, *Mens, taal en wereld. Een antropologische studie*, Van Gorcum Assen 1985. 'Wat denken tot denken maakt is het feit dat iemand zich van de te behandelen werkelijkheid distantieert, dat hij een stap terug doet en afstand neemt.' (blz. 6). Van Liere maakt duidelijk dat distantie tussen mens en medemens de typisch menselijke relatie constitueert, waarbij enerzijds de mens zich verhoudt tot zijn medemens op een manier die anders is dan die van het dier tot zijn soortgenoten en anderzijds de mogelijkheid aanwezig is zijn medemens te objectiveren in de zin van 'verdinglichen'. (blz. 32)
- ⁵² Martin Stokhof, *Taal en betekenis. Een inleiding in de taal filosofie*, Boom Amsterdam 2000, blz. 87
- ⁵³ Martin Stokhof, *Taal en betekenis. Een inleiding in de taal filosofie*, Boom Amsterdam 2000, blz. 88. Hij voegt er aan toe dat zelfs in het moderne chomskyaanse mentalisme, dat zo'n dominante rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van de moderne taalwetenschap, het individualistische uitgangspunt zonder reserve wordt onderschreven en zelfs tot hoeksteen van de methodologie wordt gemaakt.
- ⁵⁴ John Langshaw Austin, *How to do things with words*, Clarendon Press, Oxford 1962
- ⁵⁵ Jos Defoort, *Het woekerende schrift. Een inleiding op Derrida*, Hadewych, Antwerpen 1996, blz. 75
- ⁵⁶ Zie René van Woudenberg, *Filosofie van taal en tekst*, Damon, Budel 2002. Hij schrijft daar over locutionaire, illocutionaire en perlocutionaire taalhandelingen (hoofdstuk 2).
- ⁵⁷ Ray Jackendoff, *Taal en de menselijke natuur*, Het Spectrum, Utrecht 1996, blz. 16

Hoofdstuk 6

- 1 Mensen trekken een grens tussen zichzelf en anderen. Daardoor kan het gebeuren dat ze anderen als vijanden zien, maar ook als ontmoetingspartners. Wanneer iemand de ziel van het lichaam onderscheidt en in die zin een grens trekt tussen ziel en lichaam is het mogelijk dat het lichaam een vijand van de ziel kan worden. Dit is in het verleden dan ook herhaaldelijk gebeurd.

- ² Zie b.v. Ken Wilber, *Zonder grenzen*, Karnak, Amsterdam 1983
- ³ Zie Michel Meynen, *Van instinct tot intuïtie. De evolutie van het menselijke bewustzijn*, Pelckmans – Agora, Kapellen – Baarn 1999, m.n. blz. 40 e.v.
- ⁴ Ludwig Wittgenstein, *Filosofische Onderzoekingen*, o.c. deel I nr. 122, blz. 73
- ⁵ Ken Wilber, *Zonder grenzen*, o.c. zie de hoofdstukken 4 en 6 (over het onbegrensd bewustzijn en het transcendente zelf). Zie ook Walpola Rahula, *Wat de Boeddha onderwees*, Karnak Amsterdam 1990, Sherab Gyaltzen Amipa, *Training van de geest, volgens de leer van het Mahayana Boeddhisme*, Ank-Hermes, Deventer 1986, Sjoerd de Vries, *Boeddhisme voor beginners. Een heldere inleiding tot de wereld van het boeddhisme*, Forum, Amsterdam 1997.
- ⁶ Michel Foucault, *Dit is geen pijp. Met reproducties en brieven van René Magritte*, Aramith Uitgevers, Amsterdam 1988
- ⁷ Ilse N. Bulhof en Renée van Riessen, *Als woorden niets meer zeggen... De crisis rond woord en beeld in de huidige cultuur*, Kok Agora Kampen 1995, blz. 51. Zij verwijzen daarbij naar Ruud Kaulingfreks, *Meneer Iedereen. Over het denken van René Magritte*, Sun Nijmegen, 1984, blz. 168
- ⁸ Otto Duintjer, *Onuitputtelijk is de waarheid*, Damon Budel 2002, blz. 28. Naast het primaire bewustzijn onderscheidt Duintjer nog twee andere lagen in het bewustzijn namelijk het groepsbewustzijn en het persoonlijk bewustzijn, door hem meer identiteiten genoemd. Deze zijn volgens hem tot stand gekomen door of vanuit het primaire, het open bewustzijn. 'Het open bewustzijn waarmee taal en cultuur worden aangeleerd, kan niet het bezit zijn van instanties die zelf het resultaat zijn van wat wordt aangeleerd. Eerder kan gezegd worden dat jij en ik, zij en wij, zich voordoen in dat open bewustzijn.' (blz. 30)
- ⁹ Antonio R. Damasio, *Ik voel dus ik ben. Hoe gevoel en lichaam ons bewustzijn vormen*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 2001
- ¹⁰ Lesley Monfils, *Interview met neuroloog Antonio Damasio*, Filosofie Magazine, 10⁷ september 2001. In dit interview spreekt Damasio over aspectdualisme waarmee hij wil aangeven dat mentale processen bestaan naast (niet los van) fysieke processen. Dat is een heel ander soort dualisme dan dat van Descartes die door Damasio een substantiedualist wordt genoemd.
- ¹¹ Zie J.W. Saane, *De rol van gevoelens in de religieuze ervaring. Een theoretische psychologische benadering*, Kok, Kampen 1998, blz. 234
- ¹² J.W. Saane, *De rol van gevoelens in de religieuze ervaring. Een theoretische psychologische benadering*, o.c. blz. 105
- ¹³ Alan W. Watts, *Het boek: over het taboe op het weten wie je bent*, Bert Bakker Amsterdam 1982, blz. 52-53.
- ¹⁴ Sogyal Rinpoche, *Het Tibetaanse boek van leven en sterven* (bewerkt door Patrick Gaffney en Andrew Harvey), Servire uitgevers, Utrecht 1994, blz. 114
- ¹⁵ Mihaly Csikszentmihali, *Flow, psychologie van de optimale ervaring*, Boom, Amsterdam 1999
- ¹⁶ Bertrand Russell, *Verover geluk*, Omega Boek Diemen Amsterdam 1998, blz. 14. (vertaald door drs. H .P. Keizer van *The Conquest of Happiness*, Routledge London 1995)
- ¹⁷ Mihaly Csikszentmihali, *Flow, psychologie van de optimale ervaring*, o.c. blz. 94-95
- ¹⁸ Zie Fons van Grinsven, *Utopia is nu*, Prana nr. 95, juli 1996, blz. 45
- ¹⁹ Een bekende passage uit de Titaantjes van Nescio. Zie Nescio, *De uitvreter, Titaantjes, Dichtertje, Mene Tekel*, Nijgh en van Ditmar, den Haag 1983, 22ste druk, blz. 61-62

- ²⁰ Leo Fijen, *Hoe word ik gelukkig? Levenswijsheid uit de kloosters*, Ten Have Baarn 2003, blz. 65
- ²¹ Angelus Silesius, *Sämtliche poetische Werke*, Berlin 1923, boek VI, 153. Zie internet: www.angelus+silesius.htm
- ²² Nos sumus tempora, qualis sumus, talia sunt tempora', Augustinus, sermo 80 (Wij zijn de tijden, zoals wij zijn, zo zijn de tijden.)
- ²³ Zie Hein van Dongen, *Intuïtie in beweging*, Prana nr. 142, april/mei 2002, blz. 4-13
- ²⁴ Zie André de Laet, *Nu is er ook toen. Een geschiedenis van de tijd*, DNB/Pelckmans Kok Agora 1992, blz. 126. De Laet schrijft dat er aanvankelijk een gouden tijd was die men benoemde als de cyclische tijd en die later overging in de lineaire tijd. 'Het mechanistisch uurwerk was een mijlpaal in de toenemende kwantificering van de werkelijkheid. Een tijd die uniform en dus meetbaar geworden is, kan men ruimtelijk voorstellen: de wijzerplaat. Maar wat een tegenspraak! Ware een lijn niet logischer geweest dan een cirkel? Andermaal huldten nieuwigheden zich bij voorkeur in de gewaden van het vertrouwde: de herhaalde wentelingen van de cyclische tijd, verankerd in eendere bewegingen aan het firmament; of nog: de hardnekkige neiging uurwerken als klokken aan te duiden, die verklanking bij uitstek van de liturgische cyclus.' (blz. 44) Newton sprak over de absolute, ware en mathematische tijd (blz. 83), terwijl Oscar Wilde stiptheid de dief van de tijd noemde, omdat ze de tijdsbeleving onderwerpt aan het dictaat van een zakelijk en buitenmenselijk stramien. (blz. 126)
- ²⁵ *De Papalagi, De redevoeringen van het Zuidzee-opperhoofd Tuiavii*, uitgegeven door Erich Scheurmann, uitgeverij Heureka Weesp 1980, blz. 45-46
- ²⁶ C. Orlock geeft in zijn boek *De biologische klok*, De Brink, Amsterdam 1995, aan dat hoe drukker mensen zich maken, hoe meer ze praten en denken en handelen, hoe sneller voor hen ook de tijd gaat. Met elke graad temperatuurstijging blijkt bovendien het tijdsbesef met tien procent af te nemen.
- ²⁷ Leo Apostel, *Atheïstische spiritualiteit*, Samenstelling en eindredactie Jan H. Mysjkin, VUBPRESS Brussel 1998, blz. 55
- ²⁸ Leo Apostel, *Atheïstische spiritualiteit*, o.c. blz. 56
- ²⁹ Piet Winkelaar, *Kunst als toegang tot het alledaagse*, Tijdschrift SPH nr. 12, november 1996
- ³⁰ Wil Derkse (red.), *Denken van wat ons ontsnapt. Essays over de relevantie van metafysica*, Kok Agora Kampen 1996, blz. 125, 130
- ³¹ Jacques Derrida, *Comment ne pas parler*. Nederlandse uitgave: *Hoe niet te spreken. Dionysius, Eckhart en de paradigma's van negativiteit*, ingeleid en vertaald door Rico Sneller, Kok Agora Pelckmans Kampen 199. Derrida verwijst hier naar de ontkennde formuleringen van de negatieve theologie, bepleit als het ware het geheim van het onuitsprekelijke goed te bewaren en wijst op de grens van het woord als onmogelijkheid van taal en niet als mogelijkheid die grens te overschrijden. Ik zie het niet kunnen spreken veelmeer als een uitdaging om het opnieuw en anders te proberen.
- ³² Dr F.A. van Liere, *Mens, taal en wereld. Een antropologische studie*, proefschrift, Van Gorcum Assen 1985, blz. 19
- ³³ 'Ik ben een blomme
en bloeie voor uw oogen,
geweldig zonnelicht,
dat, eeuwig onontaard,

- mij nietig schepselken,
 in 't leven wilt gedoogen
 en, na dit leven, mij
 het eeuwig leven spaart.'
 (Michel van der Plas, *Mijnheer Gezelle. Biografie van een priester-dichter*, Lannoo Anthos, Tiel Baarn 1998, vierde druk, blz. 556-557)
- 34 Otto Duintjer, *Hints voor een diagnose. Naar aanleiding van Kant. Over aard, grenzen en alternatieven van het rationeel-empirisch bewustzijn*, Ambo Baarn 1988, blz. 19-20.
- 35 Friedrich Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, Arbeiderspers, Amsterdam 1992, vierde druk, eerste boek nr. 54, blz. 74-75. In nr. 58 van dat zelfde hoofdstuk schrijft Nietzsche: 'Dit heeft mij de grootste moeite gekost en kost mij nog steeds de grootste moeite: in te zien dat er onnoemelijk veel meer aan gelegen is hoe de dingen heten dan wat ze zijn. De naam, faam, betekenis, het uiterlijk en de gebruikelijke maat en gewicht van een ding – van oorsprong meestal een dwaling en willekeurigheid, de dingen omgehangen als een mantel en het wezen, zelfs de huid ervan geheel vreemd – is door geloof daaraan en het uitgroeien daarvan van geslacht tot geslacht geleidelijk als het ware aan het ding vastgegroeid, ermee vergroeid en zijn substantie zelve geworden; de schijn van het eerste begin wordt op het laatst vrijwel altijd tot wezen en werkt ook als wezen!'

Hoofdstuk 7:

- 1 Charles Taylor, *Wat betekent religie vandaag?*, vertaling en inleiding van Guido Vanheeswijck, Pelckmans/Klement Kapellen/Kampen, 2003
- 2 Charles Taylor, *Wat betekent religie vandaag?*, vertaling en inleiding van Guido Vanheeswijck, Pelckmans/Klement Kapellen/Kampen, 2003, blz. 40
- 3 Antonio R. Damasio, *Ik voel dus ik ben. Hoe gevoel en lichaam ons bewustzijn vormen*, Wereldbibliotheek Amsterdam, tweede druk 2003, blz. 227-229
- 4 Immanuel Kant, *Kritik der Reinen Vernunft* (1781), *Kritik der praktischen Vernunft* (1788) en *Kritik der Urteilskraft* (1790). In het eerste boek staat de zuivere rede, de ratio, centraal. In het tweede boek de praktisch, morele en ethische rede. En in het derde boek probeert Kant het expressief esthetische, de kunst in de brede zin van het woord, in de wetenschap te integreren.
- 5 Jean-Francois Revel en Mathieu Ricard, *De monnik en de filosoof. Gesprekken over boeddhisme en het westerse denken*, Rainbow pocketboek 591, Muntinga Amsterdam 2002, blz. 267
- 6 Ken Wilber, *De integratie van wetenschap en religie*, Servire Utrecht 1998, m.n. hoofdstuk 4
- 7 Ken Wilber, *De integratie van wetenschap en religie*, o.c., blz. 87-88
- 8 Geciteerd door Mathieu Ricard in *De monnik en de filosoof. Gesprekken over boeddhisme en het westerse denken*, o.c. blz. 262
- 9 Ken Wilber, *De integratie van wetenschap en religie*, o.c., blz. 216
- 10 Deze term is ontleend aan A.J. Nijk (in zijn proefschrift *Secularisatie. Over het gebruik van een woord*, Lemniscaat Rotterdam 1968) welke ik echter in een andere betekenis hanteer. Op blz. 311 van *Secularisatie* schrijft Nijk: 'Cultuur is grosso modo gesecculariseerde godsdienst. Wij zouden van secularisatie in de tweede macht moeten spreken wanneer de oorspronkelijke vormen van godsdienstig handelen

binnen een vanzelfsprekend geworden cultuur in dienst van deze vanzelfsprekendheid worden gesteld.' Ik neem niet de oorspronkelijke vormen van godsdienstig handelen als uitgangspunt, maar die menselijke ervaring die als religieus kan worden aangeduid en die zowel de godsdienst als de menselijke cultuur met zijn vanzelfsprekend handelen transcendeert.

- ¹¹ R. Safranski, *Wat moeten we nog geloven?*, KSGV, Tilburg 2001, blz. 22
- ¹² Daniel C. Dennett, *Het bewustzijn verklaard*, uitg. Contact, derde druk 1999, blz. 175 e.v.; blz. 190 en 379
- ¹³ Otto Duintjer, *Onuitputtelijk is de waarheid*, Damon, Budel 2002, blz. 26
- ¹⁴ Otto Duintjer, *Onuitputtelijk is de waarheid*, Damon, Budel 2002, blz. 27
- ¹⁵ Prof. Luchsius A.H. Smits (red.), *Bewustzijnsverruiming, structuur en beleving, inzicht en uitzicht*. Een publicatie van het Nederlands Gesprekscentrum, nr. 68, Ankh-Hermes, Deventer 1987
- ¹⁶ Rabbi David A. Cooper, *God is een werkwoord. Een mystieke visie op de kabbala*, Ankh-Hermes Deventer, tweede druk 2002, blz. 294
- ¹⁷ Rabbi David A. Cooper, *God is een werkwoord. Een mystieke visie op de kabbala*, Ankh-Hermes Deventer, tweede druk 2002, blz. 212. De auteur vermeldt dat dit *bina*-bewustzijn als een denken zonder ik-bewustzijn moeilijk is maar met wat oefening toch is te bereiken. 'Een van de manieren om de aanwezigheid van het ego vast te stellen is het onderzoeken van onze relatie tot de tijd. Steeds als we in het verleden leven of ons op de toekomst voorbereiden kunnen we er zeker van zijn dat het ego niet ver weg is.' (blz. 212)
- ¹⁸ Rabbi David A. Cooper, *God is een werkwoord. Een mystieke visie op de kabbala*, o.c., blz. 214
- ¹⁹ Eric Brinckmann, *Pi-management of de kunst van het loslaten. Een geavanceerde kijk op ondernemen*, SWP, Utrecht 1995
- ²⁰ Frans de Waal, *De aap en de sushimeester. Over cultuur bij dieren*, Contact Amsterdam/Antwerpen 2001, blz. 218
- ²¹ Zie hoofdstuk 1, de voetnoten 11 en 12
- ²² Duintjer schrijft: 'Het meest bijzondere van Plato vind ik evenwel dat in zijn werk aanduidingen van 'transcendentie' voorkomen die voor ieder met enige ervaring in die richting terstond herkenbaar zijn als authentiek, en die trouwens voor elke lezer iets onvergetelijks kunnen hebben. Aanduidingen die wijzen op eigen ervaring dien aangaande of op rechtstreeks contact met mensen die er meer van wisten.' (Otto Duintjer, *Onuitputtelijk is de waarheid*, Damon, Budel 2002, blz. 43-44)
- ²³ Zie o.a. Erik van Ruysbeek, *Mystiek en mysterie*, Ankh-Hermes, Deventer 1992; Leo Apostel, *Atheïstische spiritualiteit*, VUBpress, Brussel 1998; Ken Wilder, *De integratie van wetenschap en religie*, Servire Utrecht 1998; Otto Duintjer, *Onuitputtelijk is de waarheid*, Damon, Budel 2002
- ²⁴ Zie o.a. *Religie als levende ervaring* o.r.v. Marcel Messing, Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1988
- ²⁵ 'Mystici zijn creatief. Ze zijn niet allemaal actief, want sommigen leven en sterven in eenzaamheid, maar ze zijn allemaal creatief"', aldus William Johnston in *Mystieke theologie. De wetenschap van de liefde*, Carmelitana Gent – Kok Kampen 1998, blz. 221
- ²⁶ Arthur Koestler (1905-1983), *The Ghost in the Machine*, 1968

- ²⁷ Zie Milton Klonsky, *William Blake. The Seer and His Visions*, Orbis Publishing London 1977; Jean Houston en Diana Vandenberg, *Een vrouwelijke scheppingsmythe*, Gottmer Haarlem 1988
- ²⁸ Emiel de Keyser, *De kleurende mens in: Religie als levende ervaring*, onder redactie van Marcel Messing, o.c. blz. 280
- ²⁹ Catharina Visser, *De sluiers van God*, Dabar, Heeswijk 1998
- ³⁰ Onlangs verscheen er in de NRC een recensie van het boek van Nassim Nicholas Taleb, waarin beweerd wordt dat 99,9 procent van de in het verleden behaalde resultaten en uitvindingen op toeval berusten (Nassim Nicholas Taleb, *Foiled bij randomness; the hidden role of chance in the markets and in life*, Texere LLC, New York 2001)
- ³¹ Wil Derkse, *Is er iets buiten het bereik van de lichtbak?* In: *Denken wat ons ontsnapt*, onder redactie van Wil Derkse, Kok Agora Kampen 1996, blz. 100
- ³² 'Volgens het boeddhisme is de mens zijn eigen meester en is er geen hoger wezen of een hogere instantie die zijn lot bepaalt. Noch een moeder, noch en vader, noch een ander familielid kan iemand zoveel goed doen als de eigen geest die op de juiste manier gericht is'. (Dhammapada 43) (Walpola Rahula, *Wat de Boeddha onderwees*, Karnak Amsterdam 1990.) Zie ook Tonny Kurpershoek-Scherft, *Monniken en leken. Teksten van het vroege boeddhisme*, Van Gorcum, Assen/Maastricht 1990, Joseph Nalin Swaris, Magga, *The Buddha's way tot human liberation. A socio-historical approach*, Utrecht 1997
- ³³ Ken Wilber, *De integratie van wetenschap en religie*, o.c., blz. 263
- ³⁴ Rabindranath Tagore, *De religie van de mens*, Wereldbibliotheek, Amsterdam, tweede druk 1989, blz. 152
- ³⁵ Evelyn Underhill, *Praktische mystiek voor gewone mensen*, Theos, tweede druk 1978, blz. 97
- ³⁶ K. von Dürkheim, *Hara. Het dragende midden*, Ankh-Hermes Deventer, vijfde druk 1990, blz. 95
- ³⁷ Sharan Melters, *Zonder liefde kan je iemand niet helpen*, SPH-tijdschrift, nr. 57, april 2004
- ³⁸ Hans Andreus, *Al ben ik een reiziger*, Holland Haarlem 1987, blz. 18: Luisterapparaat